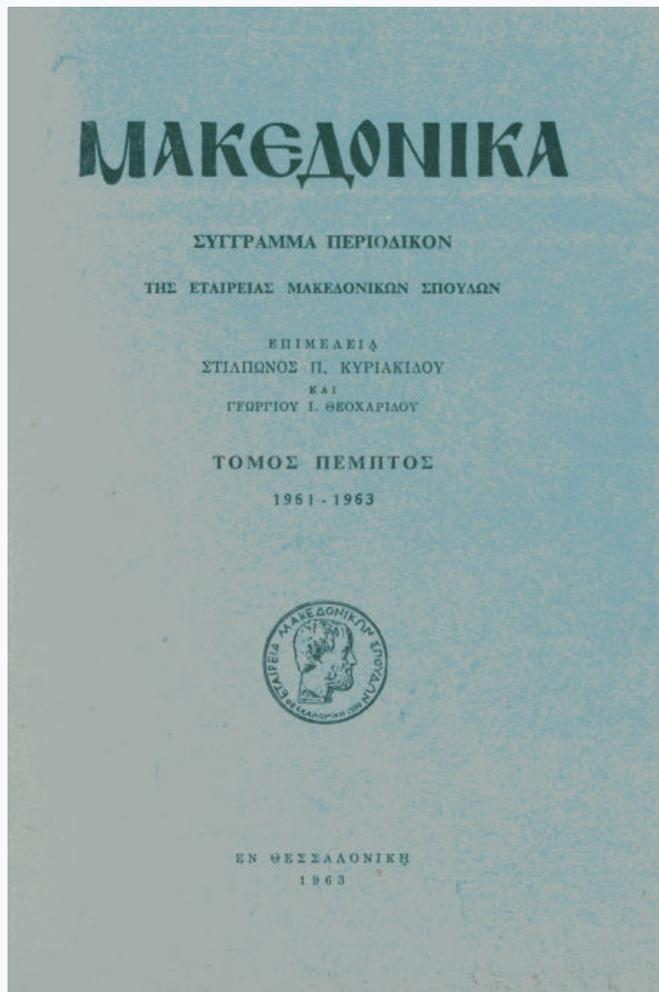

Μακεδονικά

Τόμ. 5, Αρ. 1 (1963)

Έρευναι εν Άνω Μακεδονία

Σ. Πελεκανίδης

doi: [10.12681/makedonika.799](https://doi.org/10.12681/makedonika.799)

Copyright © 2014, Σ. Πελεκανίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πελεκανίδης Σ. (1963). Έρευναι εν Άνω Μακεδονία. *Μακεδονικά*, 5(1), 363–414.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.799>

ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ἡ δυσκολία παρουσιάζεται, προκειμένου νὰ ἐρευνηθοῦν περιοχαὶ ἀπομεμονωμένα γεωγραφικῶς καὶ ἀπολέσασαι πολλὰ μνημεῖα κατὰ τοὺς αἰῶνας, τόσον μείζονα ἀξίαν ἀποκτοῦν τὰ εὐρήματα καὶ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνακαλύπτονται εἰς αὐτάς. Τὴν σημασίαν τῶν εὐρημάτων τούτων ἐτόνισεν ἀρκούντως παλαιότερον ὁ Ἄντ. Κεραμόπουλλος εἰς τὸ ἄρθρον του «Ἡ ἀρχαιολογία τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας»¹, ἔνθα χαρακτηρίζει τὴν χώραν, τὰ παλαιὰ λείψανα, τὸν πολιτισμὸν τῆς καὶ δημοσιεύει ἀγνωστά τινα μνημεῖα αὐτῆς.

Ἐχόντες τὰ ἀνωτέρω ὑπ' ὄψει ἐπεχειρήσαμεν ἐκ διαλειμμάτων περιοδείας ἀνά τὴν Ἄνω Μακεδονίαν ἐρευνητικῶς τὸ μὲν ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ἐπισημάνσεως παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων ἀγνώστων, τὸ δὲ διὰ τὴν μελέτην τῶν ἤδη γνωστῶν, ἀλλὰ ἀπλῶς μόνον ἀναφερομένων εἰς γενικὰς μελέτας, τοπογραφικὰς κυρίως, εἰς τὰς ὁποίας ἐξετάζονται ὁ τόπος μέχρι τῆς ὀωμαιοκρατίας, τὰ κατὰ τοῦτον τειχίσματα καὶ τὰ τυχαῖα εὐρήματα εἴτε κατὰ χώραν εἴτε ἐν συλλογαῖς².

Τὰ ἐκ τῶν περιοδειῶν ἡμῶν τούτων συγκομισθέντα καὶ τὰ ἐκ τῆς μελέτης αὐτῶν συμπεράσματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιλάβωμεν ἐνταῦθα ὅλα ὁμοῦ. Διὰ τοῦτο θὰ περιορισθῶμεν ὡς εἰς Α' μέρος εἰς τὰ κατὰ τὴν Ἑλίμειαν μόνον ἀποκαλυφθέντα καὶ διαπιστωθέντα μνημεῖα καὶ δὴ τὰ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Αἰαντῆς.

¹ Ἄ ν τ. Κ ε ρ α μ ο π ο υ λ λ ο υ, Ἡ ἀρχαιολογία τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1922, 305-314.

² Ἄ ν τ. Κ ε ρ α μ ο π ο υ λ λ ο υ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1927-1928, 41-112. 1932, 48-133. 1933, 22-67. ΠΑΕ, 1932, 44-47. 1933, 58-69. 1934, 67-91. Ἑλληνικά, 2, 105 κ.ἑξ. Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, Ἀθῆναι, 1930. Γ ο ὺ α ὕ τ ο ὺ, Wo lag die Kaisärsia des Procopius (De aedif. IV, 3, 273. V, 442) ἐν Actes du IVe Congres International des Études Byzantines (Bulletin de l'Institut Archéologique bulgare, IX, 1935) Sofia, 1935, 407-413. Γ. Μ π α κ α λ ά κ η, Ἀνασκαφὴ ἐν Φλωρίνῃ τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ΠΑΕ, 1934, 91-114. Χ α ρ. Μ α κ α ρ ό ν α, Ἐκ τῆς Ἑλιμείας καὶ τῆς Ἑορδαίας, Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Κοζάνης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1936. Ἀρχαιολ. Χρον. 2-14. Β. Κ α λ λ ι π ο λ ί τ ο υ, Ἡ ἀρχαία Καισάρεια τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, περιοδ. Μορφῆς (Θεσσαλονίκη) Περίοδος Β', ἔτος Β', 2 (Νοέμβριος 1947), 67-72. BCH LXXI-LXXII, 1947-1948, 401. JHS LXVI, 1946, 113. AA, 1942, στ. 188. Χ α ρ. Μ α κ α ρ ό ν α, Χρονικὰ ἀρχαιολογικὰ 1940-1950, Μακεδονικά, Β', 1951, 48 κ.ἑξ.

ΑΙΑΝΗ

Τὸ κεντρικὸν τοῦτο χωρίον (κεφαλοχώρι) κεῖται περὶ τὰ εἴκοσι δύο χιλιόμετρα νοτιῶς τῆς Κοζάνης ἐπὶ πεδινῷ χώρῳ. Περὶ τῆς παλαιᾶς δονομασίας τοῦ τόπου οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει, ἀμφισβητεῖται δὲ σήμερον ἡ γνώμη τοῦ Heuzeu, σπηριζομένη ἐπὶ δύο ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, εὐρεθεισῶν ὑπ' αὐτοῦ, ὅτι ἡ ἀρχαία πόλις Αἰανὴ κατεῖχε τὸν χώρον, ἔνθα σήμερον τὸ χωρίον¹. Ἡ ἄποψις αὕτη τοῦ Heuzeu ἐθεωρήθη ὡς στερουμένη βάσεως ὑπὸ πολλῶν, ἰδιαίτερος ὑπὸ τοῦ Ἄντ. Κεραμοπούλλου, ὑποστηρίζοντος ὅτι Αἰανὴ εἶναι τὸ προρρωμαϊκόν, τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα, τῆς μετέπειτα καὶ εἰς ἀπόστασιν πέντε γλμ. ΝΔ τοῦ χωρίου Αἰανὴ κειμένης Καισαρείας². Ἐπομένως, προσθέτει ὁ Κεραμοπούλλος, εἶναι νεώτερος οἰκισμὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Αἰανή, «ὑπάρχον καὶ ἔχον σημασίαν μόνον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, διότι περὶ τὴν ἐκκλησίαν ὑπάρχουσι τάφοι, κοσμούμενοι ἀκόμη ὑπὸ ἐπιταφίων μαρμαρίνων πλακῶν ἐνεπιγράφων καὶ χρονολογητῶν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἐκείνου». Ἡ ἄποψις αὕτη θὰ ἦτο ὀρθή, ἐὰν πράγματι εἰς τὸ χωρίον ὑπῆρχον μόνον αἱ μνημονευθεῖσαι ἐπιτύμβια πλάκες, ἀνήκουσαι εἰς τὸν 18ον αἰῶνα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον αὐταί. Τὰ ἐν τῷ χωρίῳ καὶ περὶ αὐτὸ ἀξιόλογα βυζαντινὰ κτίσματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, ἀνέρονται χρονολογικῶς τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος· εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς εἰς τὴν ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ χωρίου ἰδρυμένην βυζαντινὴν ἐκκλη-

¹ L. Heuzeu, Mission archéologique de Macédoine, 1876, 288 κ.εξ. Μ. Δ ἡ μ ι τ σ α, Μακεδονικά, III, 1896, 219 κ.εξ.

² Περὶ τῆς πόλεως ταύτης, τοῦ τόπου ὅπου ἔκειτο, τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς τύχης τῆς ἐγένετο παλαιότερον πολὺς λόγος καὶ διευπλόγησαν γνῶμαι, χωρὶς ἐν τούτοις τὸ περὶ τὴν Καισαρείαν πρόβλημα νὰ εὕρη τὴν λύσιν του. Νεώτατα εὐρήματα (B. Κ α λ λ ι π ο λ ῖ τ ο υ, Τμήμα σαρκοφάγου ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, Ἀρχ. Ἐφημ. 1953-1954 [ἐπιμνημόσυνος τόμος Γ. Οἰκονόμου, 1956] 207-213) σὺν τοῖς ἀπὸ πολλοῦ γνωστοῖς δηλοῦν τὴν συνέχειαν τῆς ζωῆς τῆς πόλεως τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ῥωμαιοκρατίας. Τὴν συνέχειαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μαρτυρεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἐν τῷ περὶ κτισμάτων IV, 3, 273. V, 442, μνεῖα τῆς πόλεως Καισαρείας, τῆς ὁποίας τὸ φρούριον περιλαμβάνεται μεταξὺ ἐκείνων, ἅτινα ἀνεύρεσεν ὁ Ἰουστινιανός, ἀλλὰ καὶ Ἀρίσσαν καὶ Καισαρείαν, πεπονηκότων σφίαν ἄγαν τῶν ἐρμμάτων, σχεδὸν τι ἀτειχίστους εἶναι συνέβαινε, βασιλεὺς δὲ Ἰουστινιανὸς ἄμωρα εἶχε ἰσχυρότατα ποιησάμενος γνησίᾳ τὴν χώραν εὐδαμονίᾳ ξυνώσειεν. Ὅτι ὁ Ἄντ. Κεραμοπούλλος (Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, 1935, 407-413) ὀρθῶς ταυτίζει τὴν ἀρχαίαν Καισαρείαν πρὸς τὸ φρούριον, παρὰ τῷ ὁποίῳ κεῖται καὶ τὸ σημερινὸν χωρίον Καισαρεία, τὸ ὅποιον τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἔχει ἐκ τῆς παλαιᾶς πόλεως κατὰ παράδοσιν ἀδιάκοπον, μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπ' ἡμῶν ἀνευρεθεῖσα εἰς τὸ χωρίον ἐνεπιγραφὸς πλάξ, πρώτη καὶ μοναδική μέχρι τοῦδε κατὰ τὴν Ἑλλήμιαν χώραν παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή (Σ. Πελεκανίδου, Χριστιανικὴ ἐπιγραφή ἐκ Καισαρείας τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ἐν τόμῳ: Εἰς Μνήμην Κ. Ἰ. Ἀράντου, Ἀθήναι, 1960, 463 κ.εξ.).

σίαν οὐδεμίαν σημασίαν ἔδωκαν οἱ περὶ τὸ πρόβλημα τῆς τοποθεσίας Αἰανῆς - Καισαρείας ἀσχοληθέντες σοφοί. Ὁ τόπος, ἔνθα τὸ χωρίον Αἰανῆ, ἐκ τῶν ὑπαρχόντων μνημείων μαρτυρεῖται ὡς κατοκημένος ἀπὸ τοῦ 11ου τοῦλάχιστον αἰῶνος. Ἡ διαπίστωσις αὕτη δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας. Τὸ τοπίον, ἔνθα τὸ χωρίον, εἶναι πανταχόθεν προφυλαγμένον, χωρὶς νὰ ἀποτελῇ καὶ ὄχυρόν. ΝΔ αὐτοῦ ἀνοίγεται εὐρὺ καὶ εὐφορον πεδίον, τὸ ὁποῖον περιβάλλεται ἡμικυκλικῶς ὑπὸ τῶν χαμηλῶν καὶ βραχυδῶν προβούνων τοῦ Βουρίνου. Τὸ ὕδωρ εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν ταύτην ὄρει ἀφθονον, σχηματίζον εἰς τὰς παρυφάς τοῦ χωρίου χειμάρρους. Ἡ τοποθεσία λοιπὸν προσφέρεται διὰ τὴν σύμψηξιν πολιτείας εἰρηνικῆς, ἀπηλλαγμένης συγχῶν καὶ μεγάλων ἐπιδρομῶν. Τοιαύτη περίοδος εἰς τὴν Ἄνω Μακεδονίαν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἐλίμειαν εἶναι, καθ' ἃς ἔχομεν μαρτυρίας, ἢ κατὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου αἰῶνος π.Χ. περίοδος, τῆς Μακεδονίας ὑπαρχείσης ἐπὶ Αὐγουστοῦ (27 π.Χ.) εἰς τὰς Provincias Consulares¹. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι ἡ ἐπαρχία δὲν εἶχεν ἀνάγκην στρατιωτικῆς ἐπιτηρήσεως.

Κατὰ ταῦτα ἡ εὕρεσις τῶν δύο ἐπιγραφῶν ὑπὸ τοῦ Heuzey εἰς τὴν Αἰανὴν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀσφαλὲς τεκμήριον ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως, ὅτι τὸ σύγχρονον χωρίον Αἰανὴ ἐπέχει τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς ὁμωνύμου πόλεως παρὰ τὰς περὶ τοῦ ἀντιθέτου γνώμας².

Τὴν γνώμην μου αὐτὴν ἐνδυναμώνει καὶ ἡ οὐχὶ μακρὰν τῆς πόλεως τῆς Αἰανῆς εὕρεσις τάφων μετὰ κτερισμάτων, τοῦθ' ὅπερ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν πλησίον αὐτῶν οἰκισμοῦ τῆς αὐτῆς ἡλικίας. Ἀντὶνδείξεις εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο προβάλλεται μόνον ἐκ τῆς ἑλλείψεως τείχους. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἐρμηνεύεται, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι, ὅτε ἐπεβάλλετο ἡ περιτείχισις πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἀρξαμένων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τὴν Ῥωμαιοκρατίαν, ἡ πόλις ἐγκατελείφθη, τῶν κατοίκων καταφυγόντων εἰς τοποθεσίαν δυσάλωτον, ἔνθα ἰδρῦθη καὶ διὰ τείχους ἡσφαλίσθη ἡ ἰσχυρὰ Καισαρεία, ἣτις ἔλαβε τὸ ὄνομα αὐτῆς πιθανῶς ἐκ τοῦ Καίσαρος ἢ τῶν Καισάρων.

Τὰ εἰς τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα ἀνήκοντα βυζαντινὰ μνημεῖα συνεχίζουν, πιστεῦω, περιορισμένως τὴν ζωὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Αἰανῆς, ἣτις κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ἀνθούσης, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, τῆς Καισαρείας³, ἐξέπεσεν εἰς δευτερεύοντα οἰκισμὸν ἢ ἀπλῶς εἰς μικρὰν μοναχικὴν πολιτείαν.

¹ Th. Mommsen, Gesammelte Schriften 6, 61. H. Dessau, Geschichte der Römischen Kaiserzeit, II, 1930, 563 κ. ἐξ. J. Keil, CAH XI, 566 κ. ἐξ.

² Ἀντ. Κερραμοπούλλου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1933, 38 κ. ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Wo lag Kaisareia des Procopius. Β. Καλλιπολίτου, Ἡ ἀρχαία Καισαρεία τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

³ Πρβλ. σημ. 4.

Τὰ ἐν τῷ χωρίῳ καὶ τὰ κατὰ τὰς παρυφὰς αὐτοῦ μνημεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

1) Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Ἐν τῷ ναοῦ οὗτος (πίν. 1α), κείμενος εἰς τὸ κέντρον τοῦ χωρίου, ἀναφέρεται ἤδη ὑπὸ τοῦ Leake¹ καὶ ὑπὸ τοῦ Heuzey² καὶ ὑπὸ ἄλλων τινῶν μεταγενεστέρων³. Ὁ Ἄντ. Κεραμόπουλλος ἐνεῖδε τὴν σημασίαν τοῦ ναοῦ, παρηρμήνευσεν ὁμως τὴν μορφήν αὐτοῦ, ἐκλαβὼν τὰ ἀμφικιόνια τῶν τριλόβων παραθύρων ὡς ἐσωτερικοὺς κίονας, οἵτινες «εἶναι ἐντετοιχισμένοι τώρα, ὡς ἦσαν ὄρθιοι, ἐντὸς τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῆς σμικρυνθείσης ἐκκλησίας»⁴.

Τὸ κτίσμα ὡς ἔχει σήμερον οὐδεμίαν παρουσιάζει οὐσιαστικὴν ἀλλοίωσιν, εἰμὴ τὴν ἀντικατάστασιν καὶ προέκτασιν τοῦ ἀρχαίου νάρθηκος διὰ νεωτέρου κατασκευάσματος, λίαν χαμηλοῦ καὶ ἔχοντος τὸ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν σύνηδες κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὑπερφῶν.

Ἐν κυρίως ναὸς (εἰκ. 1) ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 12,50×11,40μ. Ὁ βόρειος καὶ νότιος τοῖχος, πλάτους 1,50μ. ἕκαστος, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα αὐτῶν διακοπτόμενοι ὑπὸ παγέων πεσῶν (3,35μ. × 2,00μ.), προεκτείνονται ἐν συνεχείᾳ μέχρι τῆς πεταλοειδοῦς κεντρικῆς κόγχης, ἐχούσης χορδὴν 7,50μ. καὶ ἀκτῖνα 5,00μ. Ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων τούτων ἀνοίγονται καταντικρῶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι⁵. Μετὰ τοῦ νάρ-

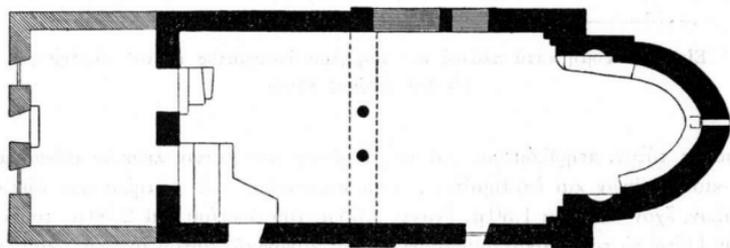
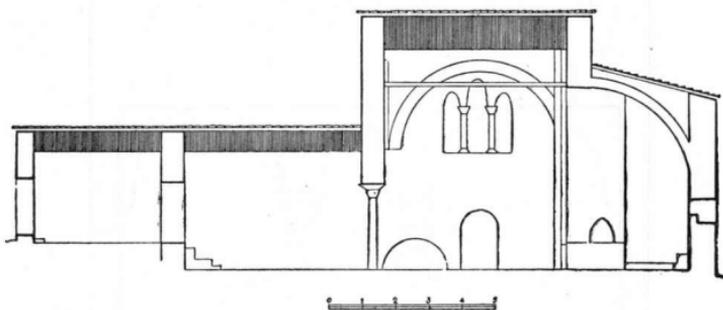
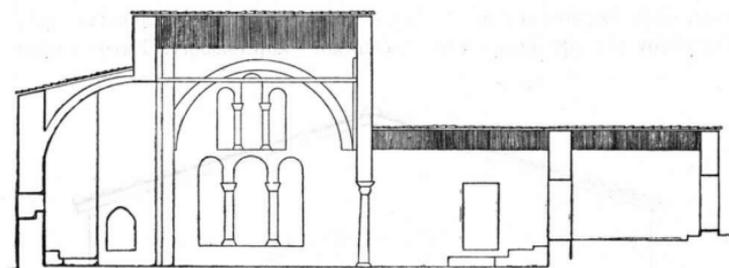
¹ W. M. Leake, Travels in Northern Greece, III, London, 1835, 304 κ.ἑξ.

² L. Heuzey, Mission, 286.

³ Εἰς χειρόγραφον «ἐγχειρίδιον» περὶ Κοζάνης καὶ τῶν πέριξ κομῶν τῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης (Π. Λιούφη, Ἱστορία τῆς Κοζάνης, 1924, 12. Ἄντ. Σιγάλα, Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α. Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 1939, 53 ἀρ. 124. Μ. Καλινδέρη, Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας χρόνων Τουρκοκρατίας. Πτολεμαῖς, 1940, 18) ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς, ἐνδεχομένως ὁ ἱερεὺς Χαρίσιος Μεγδάνης, ἀναφέρει : «Ὁμοίως καὶ τὸ χωρίον Γαλλιανή (=Αἰανή) εἰς τὸ ὁποῖον σφάζεται καὶ εἰς βωμόν, ἤδη ἐκκλησία τῆς Παναγίας· οἱ κίονές του καὶ ἡ ἄλλη οἰκοδομὴ του εἶναι κατὰ τὴν τοσκανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ φαίνεται νὰ ἐκτίσθη ἀπὸ τοὺς Ρωμάνους· εἶναι τετράγωνος τὸ σχῆμα καὶ ἔχει ὡς δεκαπέντε τὰς πλευρὰς του.

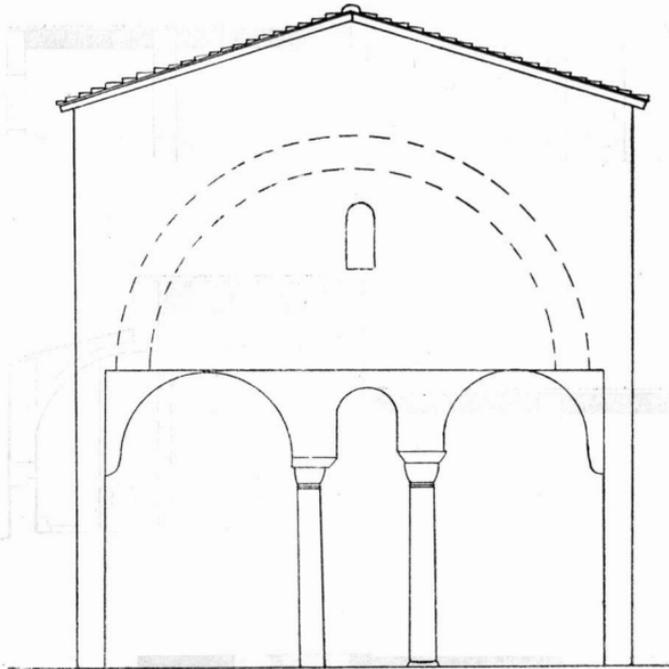
⁴ Ἄντ. Κεραμοπούλλου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1932, 93.

⁵ Τοιαῦτα κόγχαι συναντῶνται εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Σαγματᾶ ἐν Βοιωτίᾳ (Ἄντ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, ABME, Ζ', 1951, 81 εἰκ. 6, πίν. Α'), εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ εἰς τὰ παραλαύρια τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (Ἄντ. Ὀρλάνδου, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, ABME, Ε', 1939/40, 60 εἰκ. 12, 109 εἰκ. 56, 116 εἰκ. 62). Ὁμοίως κόγχας φέρουν καὶ τὰ ἕτερα παραλαύρια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς αὐτῆς Μονῆς, ἀλλ' αἱ κόγχαι τῶν ναῖσκων τούτων παρουσιάζουν ἰδιομορφίαν τινά, ἥτοι αἱ βόρειαι εἶναι τομῆς ὀρθογωνίου, αἱ δὲ κατ' ἀντικρῶ αὐτῶν νότιαι ἡμικυκλικῆς τομῆς (Ἄντ. Ὀρλάνδου, ἔνθ' ἀν. 112 εἰκ. 58, 113 εἰκ. 60).

Εἰκὼν 1. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομαὶ τῆς Παναγίας Αἰανῆς.

θηκος ὁ ναὸς ἐπικοινωνεῖ διὰ τριλόβου ἀνοίγματος (εἰκ. 2), τοῦ ὁποῖου τὰ ἀκραιᾶ τόξα δὲν ἐδράζονται κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν ἐπὶ παραστάδων, ὡς συνήθως, ἀλλὰ ἐκφύονται ἀμέσως ἐκ τοῦ τοίχου ἄνευ τινὸς προβόλου, μὲ ἐλαφρὰν μόνον εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ «ποδαρικοῦ» καμπύλωσιν. Ἐκτὸς τούτου τὸ

Εἰκὼν 2. Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος ἐκ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναόν.

μεσαῖον τόξον, στηριζόμενον ἐπὶ μαρμαρίνων μονολίθων λευκῶν κίωνων μετὰ κιονοκράνων καὶ ἐπιθημάτων, εἶναι στενότερον καὶ χαμηλότερον τῶν ἀκραιῶν, ἔχον ἄνοιγμα 1,30 μ. ἔναντι 2,35 μ. τοῦ βορείου καὶ 2,00 μ. τοῦ νοτίου. Οὕτω τὸ τριβήλον ἀπομακρύνεται τῆς κανονικῆς αὐτοῦ μορφῆς, καθ' ἣν τὸ μεσαῖον ἄνοιγμα ἀφ' ἑνὸς εἶναι, ἂν μὴ μεγαλύτερον, τοῦλάχιστον ἰσομέγεθες πρὸς τὰ ἀκραιᾶ ἀνοίγματα, ἀφ' ἑτέρου ὑπερυψωμένον ἢ ἰσοῦψές πρὸς τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τόξα. Ἀλλὰ καὶ αὕτη καθ' ἑαυτὴν ἢ ὑπαρξίς τριβήλου εἰς τὸν ἡμέτερον ναὸν διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυ-

ρίως ναὸν εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα, σπανιωτάτη δὲ εἰς τὴν βυζαντινὴν ναοδομίαν, ἀποτελοῦσα ἐπιβίωσιν τῶν τριβήλων ἀνοιγμάτων τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν¹.

Εἰς τὰ ὀλίγα ἤδη γνωστὰ παραδείγματα τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς Καλαμπάκας², τοῦ Ἁγίου Νίκωνος Σπάρτης³, τῶν Σερβίων⁴, ἐπίσης τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρα⁵, τῆς Καθολικῆς Γαστούνης⁶, τῆς Μεταμορφώσεως παρὰ τὸ Κορωπί⁷, τοῦ Ἁγίου Πέτρου παρὰ τὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρά⁸, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἄνω Βαθείας Εὐβοίας, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου παρὰ τὰ Καλύβια Κουβαρά, τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγῶνος⁹, τῶν φερόντων τρίλοβα ἢ δίλοβα κατὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἀνοίγματα, δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Αἰανῆς, ὁ ὁποῖος ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν καὶ τὴν μορφήν τοῦ τριβήλου συγγενεῖι περισσότερο παρὰ τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς ὁμώνυμου Μονῆς τῶν Μετεώρων¹⁰.

Ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸς ἐκτὸς τῶν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα πεσῶν καὶ τῶν δύο περιγραφεισῶν ἀντωπῶν κογχῶν οὐδὲν ἕτερον παρουσιάζει ἐν κατόψει. Σχηματίζει ἀπλὴν τετράγωνον αἰθούσαν, ἥτις πιθανώτατα ἐκαλύπτετο δι' ἀμφικλινοῦς ξυλίνης στέγης, ἐπικαθημένης κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰν εἰς τριγωνικὰ ἀετώματα.

¹ Ἄ ν. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκανῆς, I, 1952, 149 κ.ἑξ. Τὸ τρίβηλον τοῦτο συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν βασιλικὴν τῆς Καλαμπάκας (Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἡ βασιλικὴ τῆς Κοιμησεως τῆς Θεοτόκου ἐν Καλαμπάκᾳ [Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος] ΕΕΒΣ, Γ', 1929, 297 εἰκ. 4) καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἰς τὴν ὁμώνυμον Μονὴν τῶν Μετεώρων, τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανῶς κτίσμα τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΕΕΒΣ, Θ' 1932, 403 εἰκ. 21).

² Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΕΕΒΣ, Γ', 1926, 297.

³ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, 320.

⁴ Ἄ ν δ. Ξ υ γ γ ο π ο ύ λ ο υ, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων (ἔκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν), Ἀθῆναι, 1957, 29 κ.ἑξ. εἰκ. 6.

⁵ G. Millet, L' école grecque dans l' architecture byzantine, Paris, 1916 εἰκ. 142. Ἰ. Παπαδημητρίου, Ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρα, Ἀρχ. Ἐφημ. 1934/5, 44 εἰκ. 5-6.

⁶ G. Millet, ἔνθ' ἄν. εἰκ. 141.

⁷ Ἄ ν. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ΑΒΜΕ, Θ', 1961, 10 κ.ἑξ. εἰκ. 9.

⁸ Ἄ ν. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀθηνᾶ, ΛΕ', 1923, 182, εἰκ. 12.

⁹ Οἱ τρεῖς οὔτοι ναοὶ ἀνήκουν εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Πρβ. Ἄ ν. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, ΑΒΜΕ, Ζ', 1951, 122. Ἀθηνᾶ, 35, 1923, 174 εἰκ. 6. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1925, 193 εἰκ. 8.

¹⁰ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΕΕΒΣ, Θ', 1932, 403 εἰκ. 21.

Οἱ πλάγιοι τοῖχοι, ὡς καὶ ὁ δυτικός, φέρουν μεγάλη ἀνακουφιστικά τόξα ἐν ἐξοχῇ, τὰ ὁποῖα ἐσωτερικῶς «κρέμανται» εἰς ὕψος 3,50μ. - 3,60μ. ἀπὸ τοῦ διαπέδου (εἰκ. 1, πίν. 1β) κατὰ τὸ σύστημα τῆς διαμορφώσεως τῶν ἐνισχυτικῶν τοξωτῶν ζωνῶν τῆς Μονῆς τῶν Περιστερῶν ἐν Χαλκιδικῇ¹ καὶ τῆς Παναγίας Μουχλιωτίσσης ἐν Κωνσταντινουπόλει². Ἄλλ' ἐνῶ εἰς τὰς δύο ταύτας περιπτώσεις αἱ ἐνισχυτικαὶ διὰ τὴν στήριξιν τοῦ τρούλλου ζῶναι εἶναι αὐτοτελεῖς κατασκευαί, ἐδραζόμεναι εἰς τὸν κατώτατον λίθον τῶν δύο ἀκμῶν τῶν τόξων, ὁ ὁποῖος εἰσχωρεῖ εἰς τὸ σῶμα τοῦ τοίχου, τὰ περιγραφέντα τόξα τοῦ ἡμετέρου ναοῦ ἀποτελοῦν ἀπλῶς προεξοχὴν πλάτους 0,15μ. πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὑπαρχόντων καὶ ἐξωτερικῶς τόξων. Ταῦτα ἐδράζονται εἴτε ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (νότιος τοίχος) εἴτε ἐπὶ ἰσχυροῦ ὑψηλοῦ ὑποβάθρου (βόρειος τοίχος) (πίν. 2α). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὸ τόξον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τὸ ὁποῖον ἐδράζεται ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ τρίλοβου ἀνοίγματος (εἰκ. 2).

¹ Ἄλλην ἰδιομορφίαν εἶς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν ἀποτελεῖ ἡ διαμόρφωσις τῆς κόγχης αὐτοῦ. Μετὰ τοὺς δύο καθέτους τοίχους, εἰς οὓς ἀνοίγονται αἱ ἀβαθεῖς ἡμικυκλικαὶ κόγχαι³ (βλ. εἰκ. 1), ἡ μεγάλη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος λαμβάνει ἐν κατόψει μορφήν ἐντόνως ὀξυκορῦφου τόξου, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ὑπάρχει μονόλοβον παράθυρον, σήμερον τυφλόν.

² Ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωσις τοῦ ναοῦ δηλοῦται καὶ ἐξωτερικῶς διὰ τοῦ τονισμοῦ τοῦ μεγάλου τυφλοῦ τόξου, τοῦ διήκοντος μέχρι τοῦ ἐδάφους εἰς τὸν νότιον τοῖχον καὶ περικλείοντος ἐν αὐτῷ δύο ἐπ'ἀλλήλα τρίλοβα ἀνοίγματα (πίν. 2α). Ἐκ τούτων τὸ κάτω καταλαμβάνει ὅλον σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος, ἧτοι ἔχει ἀνοίγμα 3,20μ. ἄνευ τῶν ἀκραίων πεσσῶν, ἐκάτερος τῶν ὁποίων μετρεῖ εἰς πᾶχος 0,75μ. τὸ ἄνω τρίλοβον παράθυρον, τοῦ ὁποίου τὸ μεσαῖον τοξωτὸν ἀνοίγμα σχεδὸν ἐφάπτεται τῆς κορυφῆς τοῦ μεγάλου ἀψιδώματος, εἶναι στενότερον (2,10μ.), ὥστε αἱ ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν δύο ἐπαλλήλων ἀνοιγμάτων καθ' ὕψος καὶ πλάτος εἶναι περίπου 1:2. Οὕτω τὸ ἀνοίγμα τοῦ τόξου τοῦ ἀψιδώματος, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνει τὸ ὕψος τοῦ κτηρίου, καὶ τὰ ἐγγεγραμμένα ἐν αὐτῷ καὶ ἐπ'ἀλλήλα τρίλοβα ἀνοίγματα ἐξουδετεροῦν τελείως τὸ βάρος καὶ τὴν μονοτονίαν τῆς μεγάλης ἐπιφανείας.

¹ Ἄ ν. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Τὸ Καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονικὴν Μονῆς Περιστερῶν, ABME, Ζ', 1951, 157 εἰκ. 4.

² A. v. Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London, 1912, 274 εἰκ. 94. N. B r u n o v, Die Panagia-Kirche auf der Insel Chalki, BNJ, 6, 1929, 516 κ.εξ.

³ Ὅμοιαν διαμόρφωσιν παρουσιάζουν καὶ οἱ συννεοῦντες τὸν κυρίως ναὸν μετὰ τῆς κόγχης τοῖχοι εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνας. Ἡ ὁμοιότης ἐξικνεῖται καὶ μέχρι τῆς συγκλίσεως τῶν τοίχων τούτων (Ἄ ν. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME, Ε', 1939/40, 59 εἰκ. 12). Ἐπίσης συγγενῆς διαμόρφωσις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ εὐκτίριον τοῦ Σωτήρος τῆς αὐτῆς Μονῆς (Ἄ ν. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ἐνθ' ἄν. 49, εἰκ. 5).

Παρὰ τὴν γένεσιν τοῦ μεγάλου τόξου καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ὄς πεσσοῦ σχηματιζομένου τοίχου ἀνοίγεται ἑτέρα μικρὰ τυφλή κόγχη, ἣτις περιβάλλει σταυρὸν ἐξ ὀπτοπλίνθων (πίν. 2α).

Ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει διαφορετικὴν τοῦ νοτίου διάρθρωσιν (εἰκ. 1, πίν. 2β). Ἐκτὸς τοῦ μεγάλου ἀψιδώματος, τὸ ὁποῖον εἰς ὕψος καὶ πλάτος εἶναι ἴσον περίπου πρὸς τὸ νότιον, ἐνῶ ἡ γένεσις του ἄρχεται εἰς ὕψος 3,00 μ. ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κτίσματος, ὁ τοῖχος οὗτος διατρυπάται ὑπὸ ἑνὸς μόνου τριλόβου παραθύρου. Τὰ τόξα τούτου εἶναι ὀξυκόρυφα. Τὴν θέσιν τοῦ κάτω τριλόβου παραθύρου τοῦ νοτίου τοίχου καταλαμβάνει θύρα, σήμερον τετοιχισμένη, πλάτους 1,10 μ. Παρ' αὐτὴν ἀνοίγεται τόξον πλάτους 2,10 μ. καὶ ὕψους πραγματικοῦ μὲν 1,95 μ., σημερινῷ δέ, ἕνεκα τῆς ὑπερυψώσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, 0,80 μ.. Τὸ ἀψιδῶμα τοῦτο ἐξηγοίμενε, νομίζω, ὡς ἀρκοσόλιον τάφου τοῦ κτήτορος ἢ τινος ἄλλου ἐξέχοντος προσώπου· συμπεραίνω τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ ἀκμαὶ τῶν πλίνθων, τῶν σχηματιζουσῶν τὸ τόξον, εἶναι εἴτε τεθραυσμέναι εἴτε, ἐκεῖ ὅπου διατηροῦνται ἀκέραιαι, ἀκανόνιστοι, ὥστε ἡ ὅλη μορφή προὑποθέτει συνέχειαν τοξωτοῦ καὶ καμαρωτοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖον κατελάμβανε τὸ πάχος τοῦ τοίχου καὶ ἐξετείνεται καὶ ἐξωτερικῶς αὐτοῦ. Παρόμοια ἀψιδῶματα - ἀρκοσόλια συναντῶνται κατὰ τὴν κυρίως βυζαντινὴν ἐποχὴν εἰς οὐχὶ ὀλίγους ναοὺς.¹

Τὰ παράθυρα, τὰ φωτιζοντα τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ ναοῦ, πλὴν τῶν μονολόβων τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ ὑπεράνω τοῦ μεγάλου τόξου τοῦ δυτικῷ τοίχου, εἶναι τρίλοβα, στηριζόμενα ἐπὶ ἀμφικιονίων μετ' ἐπιθημάτων, ἅτινα, τετοιχισμένα, μόλις διακρίνονται σήμερον.

Ν ἄ ρ θ η ξ

Ὁ νάρθηξ, μήκους 5,00 μ. καὶ πλάτους 5,70 μ., ἕνεκα τοῦ μικροτέρου κατὰ 0,10 μ. πάχους ἑκατέρου τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων αὐτοῦ, εὐρίσκειται ἐν σχέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἐν ἰσοχῇ. Μολονότι σήμερον δίδει τὴν ἐντύπωσιν νεωτέρου κτίσματος, ἐν τούτοις προσηκτικῇ ἔρευνα τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ πείθει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πρωταρχικοῦ νάρθηκος, ἀλλοιωθέντων μεγάλων τμημάτων τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς ὄλον τὸ σῶμα τοῦ ναοῦ. Ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου καὶ εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον εὐρισκομένου ἐξωνάρθηκος (εἰκ. 1), ὅστις χρησιμοποι-

¹ Εἰς τὸν ναὸν τῆς Πόρτα - Παναγίας τῆς Θεσσαλίας (Ἰ. Α. Ν. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ΑΒΜΕ, Α', 1936, 11 εἰκ. 3-4). Εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῶν ὑπάρχει εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ ὁμοίος κατὰ τὸ σχῆμα ὁ τάφος τοῦ κτήτορος (Δ. Ε. Εὐ ἀ γ γ ε λ ἰ δ η, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν [ἔκδοσις Ἑταιρείας τῶν φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας] Θεσσαλονίκη, 1954, 14 εἰκ. 12). Ἰ. Α. Ν. Δ. Ζυ γ γ ο π ο ὐ λ ο υ, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1952, σελ. 16 καὶ σημ. 2-3. Γενικῶς περὶ τῶν τάφων εἰς τοὺς ναοὺς κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν πρβ. Δ η μ. Π ἄ λ λ α, Σαλαμιναϊκά, Ἀρχ. Ἐφημ., 1950-51, 179 κ.ἑξ.

είται και ὡς γυναικωνίτης, δύο θύραι ὀδηγοῦν πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα. Εἰς τὰς παραστάδας τῶν θυρῶν αὐτῶν διατηρήθησαν εἰσέτι τμήματα τοῦ λοξο-
 τμήτου μαρμαρίνου γείσου.

Τοιχοδομία

Παρὰ τὴν διατάραξιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων και τοῦ
 κατὰ καιροὺς προστεθέντος προχείρου και ἀνομοιογενοῦς ὕλικου ὑπάρχουν
 ἀκόμη τμήματά τινα τῆς τοιχοδομίας, και ἰδιαιτέρως κατὰ τὰ χαμηλὰ ση-
 μεία τῶν τοίχων, ἅτινα διατηροῦν τὴν ἀρχαίαν δομὴν. Αὕτη συνίσταται
 κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ μακρῶν, ὀρθογωνίων, σκληρῶν κωρίνων λίθων, ἰσο-
 δόμους και κατὰ ζώνας τεθειμένων, οἵτινες διὰ μιᾶς ἢ πλείονων σειῶν με-
 γάλων ἢ και μικροτέρων πλίνθων διαχωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ ἐξω-
 ελλαδικὸν σύστημα¹.

Ἡ ποικιλία αὕτη τῆς τοιχοδομίας γίνεται ἐνιαχοῦ ἔτι πλουσιωτέρα
 διὰ τῆς παρενθέσεως εἰς τοὺς μεταξὺ τῶν λίθων καθέτους ἀρμούς τεμαχίων
 πλίνθων, διατεταγμένων ὀριζοντίως και ἐπαλλήλως μέχρι πέντε τὸν ἀριθμὸν,
 καθ' ὃν τρόπον και εἰς μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας², τῆς Ἡπείρου³ και τῆς
 Μακεδονίας⁴.

Οὐδείς λόγος, σήμερον τοῦλάχιστον, δύναται νὰ γίνῃ περὶ κεραμουρ-
 γημάτων, ἅτινα ἐποικιλλόν ποτε τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ. Εἰς μόνον πλίν-
 θινος σταυρὸς ὑπάρχει κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νοτίου τοίχου,
 ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τυφλῆς κόγχης, ὀρθογωνίου διατομῆς (πίν. 3α), ὅ-
 μοιος περιπυρὸς πρὸς τὸν σταυρὸν, τὸν μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ και τῆς
 κόγχης τοῦ Διακονικοῦ εἰς τὴν Πόρτα - Παναγιά τῆς Θεσσαλίας⁵.

Γλυπτικὸς διάκοσμος

Ἐκ τῆς μαρμαρίνης διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ διατηροῦνται κατὰ χώραν
 ἐκτὸς μικρῶν τινῶν τεμαχίων τοῦ λοξοτμήτου γείσου τῶν παραστάδων τῆς
 ΝΔ θύρας και τῶν ἀμφικιονίων τῶν τριλόβων παραθύρων, οἱ κίονες μετὰ
 τῶν κιονοκράνων τοῦ τριβήλου. Οὔτοι, ὕψους 2,15 ἄνευ τοῦ κιονοκράνου

¹ G. Millet, ἔνθ' ἀν. 230 κ.ἐξ.

² Ἀν. Ὀρλάνδου, Ἡ Πόρτα - Παναγιά τῆς Θεσσαλίας, ABME, A, 1936, 17.

³ Ἀν. Ὀρλάνδου, Ἡ Παναγία Βελλᾶς, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, Β', 1927, 156 εἰκ. 4. Δ. Εὐαγγελίδου, Ἅγιος Δημήτριος Κοστανίνας, Ἡπειρωτικὰ Χρο-
 νικά, Γ, 1931, 266.

⁴ Ἀν. Ὀρλάνδου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα Καστορίας, Ἀθήναι, 1938, 18 κ.
 ἐξ. 68, 138. Παρόμοια τοιχοδομία συναντῶνται και εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλο-
 νίκης.

⁵ Ἀν. Ὀρλάνδου, Ἡ Πόρτα-Παναγιά τῆς Θεσσαλίας, ABME, A', 1935, 20 εἰκ. 7, 9.

καὶ τοῦ ἐπιθήματος, εἶναι μονόλιθοι, λευκοί, στεροῦμενοι βάσεων καὶ ἐδραζόμενοι ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τὰ λεβητοειδῆ αὐτῶν κιονόκρανα (πίν. 3β) κοσμοῦνται κατὰ τὰς δύο κυρίας ὄψεις διὰ συνεχομένων τριφύλων, ὀριζοντίως τεθειμένων, περικλειομένου δὲ ἑκατέρου ἐντὸς ἔλλειψοειδοῦς ἔλικος, συνηνωμένης μετὰ τῆς ἐτέρας. Κατὰ τὰς ἑσοχὰς τῆς ἐνώσεως καὶ τῆς βάσεως τῶν ἀνθεμίων σχηματίζονται ὠοειδεῖς ἀποφύσεις. Ἐπὶ τῶν κιονοκράνων ἐπικάθηται ἀδιακόσμητα τραπεζοειδῆ ἐπιθήματα. Ἔτερον κιονόκρανον (πίν. 4), ἀνήκον πιθανῶς εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναόν, διότι ἀνευρέθη εἰς τὸ κατεδαφισθὲν πολὺ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον αὐτοῦ, φυλάσσεται νῦν εἰς τὸ μικρὸν μουσεῖον Κοζάνης. Τὸ λεβητοειδὲς τοῦτο κιονόκρανον ὕψους 0,255, πλευρᾶς ἄβακος 0,32 καὶ κάτω διαμέτρου 0,22, ἔχει τὰς τρεῖς ὄψεις κεκοσμημένας διὰ μονοκεφάλων τανυπτερούγων ἀετῶν, τῶν ὁποίων τὰ μὲν σώματα παριστάνονται κατ' ἐνώπιον, ἡ δὲ κεφαλὴ κατὰ κρόταφον πρὸς ἀριστερά. Ἐκάστη ἀκμὴ τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται δι' ἐσχηματοποιημένης κυπαρίσσου.

Ἐξ ὧων ἠδυνήθην νὰ διακρίνω τὰ ὑπάρχοντα ἐπίκρανα τῶν ἀμφικιονίων τῶν τριλόβων καὶ διλόβων παραθύρων εἶναι ἀδιακόσμητα.

Τοιχογραφία

Αἱ τοιχογραφίαι, αἵτινες καλύπτουν ὅλους τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ ἀκολουθοῦν τὴν συνήθη εἰκονογραφικὴν διάταξιν, εἶναι ἄνευ καλλιτεχνικῆς σημασίας, ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα ὑπὸ μετριωτάτου τεχνίτου.

Χρονολογία

Πρὸς καθορισμὸν τῆς χρονολογίας τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ, μὴ ὑπαρχουσῶν γραπτῶν μαρτυριῶν, ἀνάγκη ὅπως στηριχθῶμεν ἐπὶ τῶν στοιχείων τοῦ κτηρίου.

Τὸ σύνολον τοῦ κτίσματος διακρίνεται διὰ τὴν ἀπλότητα αὐτοῦ. Κύριαι καὶ μοναδικαὶ διακοσμήσεις τῶν μεγάλων ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων, ἐκτὸς τοῦ ἰσοδόμου συστήματος δομῆς μὲ ἐναλλαγὴν καθ' ὀριζοντίας ζώνας μεγάλων πλίνθων καὶ τῆς παρεμβολῆς ἐνιαχοῦ ἐπαλλήλων μικροτέρων, εἶναι τὰ εἰς ἑκατέρας τὰς μακρὰς πλευρὰς μεγάλα ἀψιδώματα, τὰ ὁποῖα καταλαμβάνουν ὅλον τὸ πλάτος τῶν τοίχων καὶ περιβάλλουν τὰ τρίλοβα παράθυρα. Ἡ ἀπλότης αὐτῆ τῆς διαμορφώσεως τῶν τοίχων καὶ ὁ τονισμὸς τῶν ἐπαλλήλων τριλόβων παραθύρων τῆς νοτίου πλευρᾶς ἐνθυμίζουσι τὴν ἀπέριττον διάρθρωσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τῶν πρωτίμων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Πρωτευούσης¹ καὶ συγγενεύουσιν πρὸς τὰ

¹ Προχείρως πρβ. τὴν διάρθρωσιν τῶν τοίχων τῆς Μονῆς Ἀκαταλήπτου (Kalender cami) ἐν J. Ebersolt, Les églises de Constantinople, Paris, 1913, 93

ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος χρονολογούμενα κτίσματα αὐτῆς,¹ κυρίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀναλογίας τῶν ἀνοιγμάτων αὐτῶν εἰς τὸν βόρειον καὶ νότιον τοῖχον, χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν Αἰανὴν τὰ διπλᾶ ἢ τριπλᾶ τόξα καὶ οἱ κοσμηταί, οἱ διαχωρίζοντες τεκτονικῶς καθ' ὕψος εἰς τὸ μέσον περίπου τοὺς τοίχους. Ἡ ἀπλότης αὐτῆ, παρὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸν τῶν διακοσμητικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμφανίζεται σποράδην κατὰ τὸν 12ον καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν ἐν τῷ Τρούλλῳ ἐν Κωνσταντινουπόλει², εἰς τὸν ναὸν τοῦ Νέρετζι παρὰ τὰ Σκόπια³ καὶ τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος ἐν Θεσσαλονίκῃ⁴, ὁ ὁποῖος, πρέπει, κατὰ τὴν γνώμην μου, σθηριζομένην ἐπὶ μορφολογικῶν τεκμηρίων, νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος. Τὰ μορφολογικὰ λοιπὸν στοιχεῖα, τὰ συναντώμενα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ὄψεις τοῦ ἡμετέρου ναοῦ, ἔχουν τὴν ἀρχαϊκὴν ἀπλότητα τῆς Μονῆς τοῦ Ἁκαταλήπτου. Οὐχ ἦττον ἢ διαμόρφωσις τῶν τριλόβων παραθύρων μὲ τὸν μεσαῖον λοβὸν τοῦ ἄνω τριλόβου ὑπερνωμένον, ἰσοῦσῃ δὲ τὰ τρία τόξα τοῦ κάτω τριλόβου, μᾶς φέρουν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Παντελοπίτου, εἰς τὸ τέλος δὴλον ὅτι τοῦ 11ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος. Εἰς τὴν αὐτὴν χρονολογίαν ὀδηγοῦμεθα ἐκ τῶν ἀνωτέρω σημειωθεῖσῶν ἐσωτερικῶν ἰδιομορφιῶν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ, ἦτοι τοῦ τριβήλου ἀνοιγματος, τῶν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κτίσματος κογχῶν καὶ τῶν κρεμασμένων τόξων.

Οἱ ἀναφερόντες ἤδη ναοὶ μετὰ τριβήλου κατὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον, ἐν οἷς καταχωρητέος καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει μονόκλιτος ναὸς Manastir mescidi⁵, χρονολογοῦνται εἰς τὸν 11ον ἢ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 12ου αἰῶνος.

εἰς 8. J. Kollwitz, RQu., 42, 1934, 233 κ.εξ. Ὁ Kollwitz ἀπορρίπτων τὴν ἄποψιν τοῦ N. Brunov (Byz. Zeit., 32, 1932, 51), ὅτι ὁ ναὸς ἦτο πεντάκλιτος, ὑποστηρίζει ὅτι οὗτος οὐδέποτε εἶχε κλίτη.

¹ Μονὴ τοῦ Παντελοπίτου (J. Ebersolt, ἔνθ' ἄν. 180 εἰκ. 82 πίν. XLI. A. v. Millingen, ἔνθ' ἄν. 212. J. Kollwitz, ἔνθ' ἄν. 247). Μονὴ τῆς Θεοτόκου τοῦ Λιβὸς (J. Ebersolt, ἔνθ' ἄν. 211 πίν. XLIX-LII. N. Brunov, Byz. Zeit., 27, 1927, 65. J. Kollwitz, RQu., 42, 1934, 239).

² A. v. Millingen, ἔνθ' ἄν. 201. O. Wulff, ἔνθ' ἄν. 485. A. M. Schneider, ἔνθ' ἄν. 60. Προσωπικαὶ σημειώσεις τοῦ γράφοντος.

³ V. Petkovic', Revue des monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe (Academie serbe des Sciences: Monographie CLVII, Beograd, 1950), 210 εἰκ. 636-637.

⁴ Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918, 167 κ.εξ., πίν. LIV-LVII.

⁵ A. v. Millingen, ἔνθ' ἄν. 262. J. Ebersolt, Rapport sommaire sur une mission à Constantinople, 1910 [Nouvelle archive de Mission scientifique et litteraire 1911], 13. A. M. Schneider, Byzanz, Vorarbeiten zu Topographie und Archäologie der Stadt [Istanbuler Forschungen 8], Berlin 1936, 62

Μετὰ ταῦτα τὸ τρίβηλον εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τῶν βυζαντινῶν ναῶν ἐκλείπει. Ἀπομένει μόνον ἡ περίπτωσις τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἰς τὰ Μετέωρα, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολογία, ὡς γνωστόν, ἀμφισβητεῖται¹. Τὰ μνημεῖα ταῦτα διαφέρουν μεταξύ των καὶ εἰς τὴν γενικὴν μορφήν καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους τόσον, ὥστε ἡ κατάταξις αὐτῶν εἰς ὁμοειδεῖς ομάδας εἶναι ἀδύνατος. Ἐκτὸς τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς Σπάρτης, τῆς Καλαμπακάς καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου εἰς τὴν Πρέσπαν², αἵτινες φέρουν τρίβηλα, δι' ὧν ὁ νάρθηξ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ κεντρικὸν κλίτος τοῦ κυρίου ναοῦ, τὴν ἑτέραν ομάδα ἀποτελοῦν οἱ μονόκλιτοι ναοὶ Manastir mescidi εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τῆς Παναγίας τῆς Αἰανῆς καὶ τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων. Ἐκ τούτων οἱ δύο πρῶτοι ἔχουν τὰς αὐτὰς περιπυ ἀναλογίας, εἰς δὲ τὸν κυρίως ναὸν σχηματίζεται τὸ τρίβηλον αὐτῶν διὰ κίωνων, ἐνῶ τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Στεφάνου διαφέρει καὶ κατὰ τὰς ἀναλογίας καὶ κατὰ τὴν διαμόρφωσιν διὰ πεσῶν τοῦ τρίβηλου αὐτοῦ. Πρὸς τὴν Παναγίαν τῆς Αἰανῆς κοινὰ σημεῖα ἔχει τὸν μέγαν τετράγωνον νάρθηκα καὶ τὴν ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων, ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως πεσῶν, ἄμεσον ἀνάδυσιν ἑκατέρας τῶν ἐξωτερικῶν γενέσεων τῶν ἀκραίων τόξων. Οὕτως ὁ ἡμέτερος ναὸς ἀνήκει μὲν γενικῶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρίβηλου βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀποτελεῖ δ' ὅμως μετὰ τῶν ἄλλων δύο, ἰδιαίτερον ομάδα, χρησιμεύων ὡς μεταβατικὸς τύπος ἐκ τοῦ Manastir mescidi εἰς τὸν Ἁγιον Στέφανον.

Ἐτερον εἰδικὸν μορφολογικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ εἶναι αἱ ἐπὶ τῶν καθέτων τοίχων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος σχηματιζόμεναι καταντικρὺ ἀλλήλων ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, αἵτινες συναντῶνται μὲν μεμονωμένως καὶ δὴ εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα³, ἀλλὰ ἀναφαίνονται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τοῦ 8ου καὶ 9ου αἰῶνος εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Θεοδοσίας⁴ ὑπὸ μορφήν ἡμικυκλίων πρὸς τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διαβατικά, τὰ ὀδηγοῦντα πρὸς τὴν

¹ Γ. Σωτηρίου, ΕΕΒΣ, 7', 297 εἰκ. 4.

² Σ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας (ἐκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 35), Θεσσαλονίκη, 1960, 69 κ.ἑξ.

³ Ἐκτὸς τῆς ἐπὶ τῆς Πεντέλης μονοκλίτου βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἡτις χρονολογεῖται, κατὰ τὸν δημοσιεύσαντα αὐτήν, εἰς τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα (Α. ν. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμητοῦ, Πεντελικοῦ, Πάργηθος καὶ Αἰγάλεω. Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Εὐρετηρίου τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1933, 195 εἰκ. 260), πρβ. καὶ τὰ μεταγενέστερα μνημεῖα εἰς σελ. 131 εἰκ. 167. 137 εἰκ. 179. 193 κ.ἑξ. εἰκ. 258. 208 εἰκ. 278. 214 εἰκ. 286.

⁴ J. Ebersolt, Les églises de Constantinople, 113 πίν. XXVIII. 76 πίν. XIX. Τοῦ αὐτοῦ, Une mission à Constantinople 1907/8 (RA, 1909, 23). A. v. Millingen, ἐνθ' ἄν. 164, 160. N. Brunov, Byz. Zeit. ἐνθ' ἄν. 78 εἰκ. 40. O. Wulff, ἐνθ' ἄν. 390 εἰκ. 338.

Πρόθεσιν και τὸ Διακονικόν¹. Κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα τὰ ἡμικύκλια ταῦτα εἰς τὸν μετὰ τρουίλλου μονόκλιτον ναὸν τοῦ Toklu dere mesçidi² διαμορφώνονται εἰς αὐτοτελεῖς κόγχας, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις συνεχίζεται κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (Odal lar mesçidi)³ ἢ και ἐνωρίτερον εἰς τὸ Καθολικὸν και τὰ παραλαύρια τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος⁴, εἰς τὸ γειτονικὸν πρὸς τὴν Μονὴν αὐτὴν Καθολικὸν τῆς Μονῆς Σαγματᾶ⁵, εἰς τὸν μικρὸν τρίκλιτον σταυροειδῆ ναὸν εἰς Πλατανίτι τῆς Ἀργολίδος κ.ἀ.⁶. Ἡ διαμόρφωσις αὐτῆ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου κατὰ τὸ σύστημα ναῶν τινων τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 12ου αἰῶνος, μολοντί ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται περιεργος, οὐχ ἥττον, ἐὰν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἢ σχέσις τοῦ Ἁγίου πρὸς τὸν Ἀλέξιον Α' τὸν Κομνηνὸν και ἡ εὐνοια τοῦ αυτοκράτορος πρὸς τὸν Ὅσιον⁷, προσέτι δὲ και ἡ παραμονὴ τοῦ τελευταίου τούτου εἰς Κωνσταντινούπολιν, δικαιολογεῖ, νομίζω, τὴν κοινότητα τῶν ἀναφερθεῖσῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως και τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Κιθαιρῶνος και τῶν τοῦτο μιμουμένων ναῶν. Οὕτω λοιπὸν αἱ κόγχαι τοῦ ναοῦ τῆς Αἰανῆς, ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν παραδειγμάτων, ἔχουν κωνσταντινουπολιτικὴν τὴν προέλευσιν, χρονολογοῦνται εἰς τὸν 11ον - 12ον αἰῶνα και χρησιμοποιοῦνται κυ-

¹ Τὰς αὐτὰς κόγχας ὡς διαβατικά ἔχουν και οἱ ναοί: Ἁγιος Ἀνδρέας ἐν τῇ Κρίσει (J. Ebersolt, Les églises de Constantinople, 75, A. v. Millingen, ἐνθ' ἄν. 106. O. Wulff, ἐνθ' ἄν. 390 εἰκ. 338. A. M. Schneider, ἐνθ' ἄν. 52 εἰκ. 9), Πανοκράτορος (J. Ebersolt, ἐνθ' ἄν. 185 πίν. XLII. A. v. Millingen, ἐνθ' ἄν. 219. O. Wulff, ἐνθ' ἄν. 485 εἰκ. 415. J. Kollwitz, RQu., 42, 241. A. M. Schneider, ἐνθ' ἄν. 69 εἰκ. 29), Ὁσιος Λουκάς Φωκίδος, Δαφνί, Ἁγιος Τίτος Γόρτυνος κ.λ. (O. Wulff, ἐνθ' ἄν. 463 εἰκ. 392, 393. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ και Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι, 1942, 426 εἰκ. 275, 382 εἰκ. 242).

² A. v. Millingen, ἐνθ' ἄν. 207, A. M. Schneider, ἐνθ' ἄν. 78 εἰκ. 41. AA, 1930, 443.

³ Schatzmann, AA, 1935, 511 κ.ἐξ. A. M. Schneider, ἐνθ' ἄν. 63 εἰκ. 21.

⁴ Ἀ. ν. Ὁρλάνδου, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου και τὰ παραλαύρια αὐτῆς, ABME, 1939/40, 35 κ.ἐξ. 59 κ.ἐξ. εἰκ. 12. 108 εἰκ. 56, 112 εἰκ. 58. 114 εἰκ. 60. 116 εἰκ. 62.

⁵ Ἀ. ν. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, ABME, Z', 1951, 81 κ.ἐξ. εἰκ. 6 πίν. Α.

⁶ A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM, 34, 1909, 191 κ.ἐξ. εἰκ. 1 πίν. VI, 1. Ἐπίσης κόγχας παρουσιάζουν και οἱ ναοί τῆς «Παλαιοπαναγίας» τῆς Μανωλάδος εἰς τὴν Ἀχαΐαν και τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ Πλατάνι παρὰ τὰς Πάτρας (O. Wulff, ἐνθ' ἄν. 471 εἰκ. 400, 401).

⁷ Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Ὁσίου πρὸς τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν πρῶθ. Ἀ. ν. Ὁρλάνδου, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου και τὰ παραλαύρια αὐτῆς, ABME, E', 1939/40, 35 κ.ἐξ. ἐνθα και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ρίως εἰς μοναστηριακοὺς ναοὺς, ὡς ἦτο καὶ ἡ ἐξεταζομένη ἐκκλησία¹.

Τρίτον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον βοήθει ἴσως διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἡμετέρου ναοῦ, εἶναι τὰ «κρεμάμενα» τόξα, τὰ ὁποῖα ἀνοίγονται ἐσωτερικῶς καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ βορείου, νοτίου καὶ δυτικῶν τοίχων, ὅμοια τῶν ὁμοίων, ὡς ἐλέγχθη, διεπιστώθησαν καὶ εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τῶν Περιστερῶν ἐν Χαλκιδικῇ².

Τὸ περιγραφέν κόσμημα τῶν κιονοκράνων τοῦ τριβήλου, σύνθηδες ἀπὸ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἤδη ἐποχῆς, συναντᾶται ὑπὸ διαφόρους συνδυασμοὺς καὶ ποικίλας μορφὰς ὡς πλαίσιον μικρογραφιῶν καὶ εἰκονογραφημένων χειρογράφων³ καὶ ὡς γλυπτὸν κόσμημα κυρίως κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίων τέμπλων⁴. Ἡ σύνθετος μορφή τοῦ διακόσμου τοῦ κιονοκράνου τῆς Αἰανῆς ἐμφανίζεται ἐπίσης, ἀλλὰ σπανίως, ὡς κόσμημα στενῶν πλασίων. Εἶναι δὲ σπανιότερον, ὡς μεμονωμένον κόσμημα κατὰ κάθετον ἔννοιαν. Τὸ ἕτερον συναφὲς παράδειγμα, περιοριζόμενον εἰς ἓν μόνον ἀνθέμιον, συναντῶμεν εἰς κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ τοῦ τέμπλου τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδος⁵. Ἡ τεχνικὴ ἀμφοτέρων εἶναι περίπου ἡ αὐτή. Οὐδέμητις γίνεται χρῆσις τρυπάνου. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἀναγλύφου εἶναι μαλακῆ, ἄνευ ἰδιαιτέρων τοιμηθῶν. Ἡ μετάβασίς ἐκ τῆς λείας ἐπιφανείας τοῦ μαρμαροῦ πρὸς τὴν γλυφὴν ἐπιτυγχάνεται δι' ἐκβαθύνσεως, ἀρχομένης ἐλαφρῶς εἰς σχετικὴν ἀπόστασιν ἐκ τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἀνεπαισθήτως ἐξικινουμένης μέχρι τοῦ περιγράμματος αὐτοῦ. Ἡ κατὰ τινὰ τρόπον ζωγραφικὴ αὐτῆ ἀπόδοσις τοῦ περιγράμματος, ἣτις διακρίνει τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον, εἶναι ἡ συνήθης κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα. Τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἡμέτερον θέμα συναντῶμεν ἄπαξ μόνον κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰς γλυπτὸν ἐπιστύλιον τέμπλου ἢ κοσμήτου, ἀποκειμένου εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Rotonda) τῆς Θεσσα-

¹ Τοῦτο εἰκάζομεν ἐκ τοῦ μεγάλου μοναστηριακοῦ νόρθηκος-λιτῆς, τῆς ἀποκαλυφθείσης κιστέρνης παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ παλαιοῦ περιβόλου, σήμερον ἐξαφανισθέντος.

² Εἶναι τὸ τρίτον μνημεῖον, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, μὲ τοιαύτην ἀσυνήθη κατασκευήν, ἣτις σπανιωτάτη οὔσα ἀναφέρεται μὲν ὑπὸ τοῦ Α. v. Millingen, εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Μουχλιωτίσσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἐξακριβωθῆσθαι δεόντως ὡς ἰδιάζουσα μορφή ὑπὸ τοῦ Ἁν. Ὁρλάνδου.

³ K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des IX und X Jahrhunderts, Berlin, 1935, 10 πίν. X, 49. 19 πίν. XXIII 124.

⁴ Ἁν. Ὁρλάνδου, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ABME, B', 1936, 20 εἰκ. 13. 27 εἰκ. 22. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη, ABME, E', 1939/40, 11 εἰκ. 7. 48 εἰκ. 4. B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, 12 εἰκ. 9a. Iv. Nikolajevic'-Stojkovic', Contribution à l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbie, [Académie Serbe des Sciences, Recueil de travaux XLIX] Institut d' Études Byzantines, Beograd 1955, ἀρ. 4. σ. 172 εἰκ. 11.

⁵ Iv. Nikolajevic'-Stojkovic', ἔνθ' ἄν. εἰκ. 12.

λονίκης. Τὸ κόσμημα ἐσχηματοποιήθη ὡς ῥιπιδιόμορφον φανταστικὸν φυτόν, τὸ ὅποῖον διατηρεῖ εἰσέτι εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ ἔλλειψοειδῆ ἐγκοπῆν, ἥτις εἶναι ἡ παραμόρφωσις τοῦ κεντρικοῦ καθέτου φύλλου τοῦ ἡμετέρου κοσμήματος. Ἐνάλογος εἶναι καὶ ὁ τρόπος ἀποδόσεως αὐτοῦ. Τὸ κανονικὸν εἰς ὕψος ἀνάγλυφον κατέστη ἐπιπεδόγλυφον μὲ γραμμικὴν διάρθρωσιν τοῦ συνόλου, τὸ δὲ βάθος αὐτοῦ εἶναι κατειργασμένον ἀνωμάλως, ἵνα δεχθῆ ἔγχρωμον κηρομασίχην. Ἐτερον παράδειγμα ὁμοίου συνεχοῦς ἢ μεμονωμένου κοσμήματος δὲν γνωρίζω κατὰ τὸν 13ον ἢ τὸν 14ον αἰῶνα.

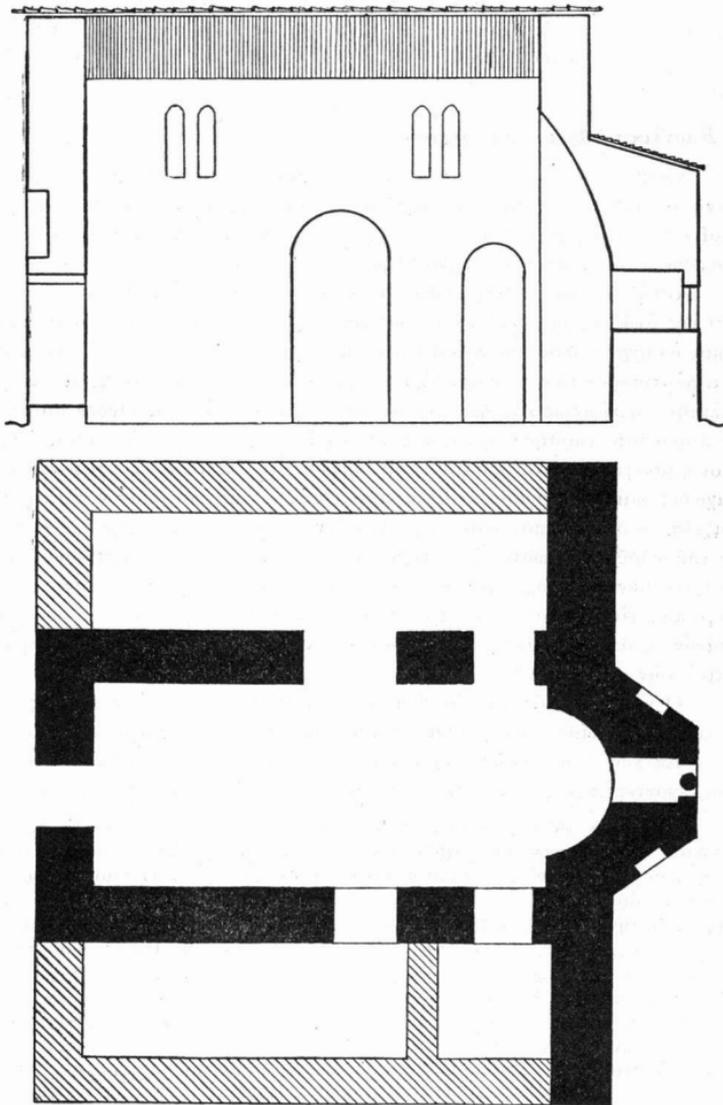
Ἐτερον γλυπτὸν, ἀνήκον εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναόν, εἶναι τὸ κιονόκρανον μετὰ παραστάσεων μονοκεφάλων ἀετῶν, ἰδιαιτέρως σύνηφες κόσμημα κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα. Πρόχειρα παραδείγματα παρέχουν τὰ θωράκια τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδος¹, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Κατσούρη², τὰ κιονόκρανα τῆς Μονῆς Χελανδαρίου³, τὸ γείσον περὶ τὴν βάσιν τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου τῆς Παναγίας τοῦ Λιβὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἄλλαι τινὲς γραφαὶ ἢ χαρακτὰι παραστάσεις μονοκεφάλων ἀετῶν μὲ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας⁴. Ἡ τεχντροπία τοῦ ἡμετέρου κιονοκράνου εἶναι περιπυρὸς ἢ αὐτῆ πρὸς τὴν τῶν κιονοκράνων τοῦ τριβήλου. Διαφορὰ ἐπάρχει μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν μικρῶν πτερῶν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πτέρυγος, ἔνθα ὁ τεχνίτης χρησιμοποεῖ τρύπανον. Τὴν σχηματοποιήσιν αὐτὴν ἀκολουθεῖ καὶ διὰ τὸν διαχωρισμὸν τοῦ ἄνω ἐκ τοῦ κάτω τμήματος τῆς πτέρυγος. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μεσολαβήσεως ὀριζοντίας ταινίας, τὴν ὅποιαν συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν ἀετὸν τοῦ κιονοκράνου τοῦ τέμπλου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου. Εἰς τὸ κιονόκρανον τῆς Αἰανῆς ἢ διαχωριστικὴ αὐτῆ ταινία πληροῦται διὰ διατρήτων ἐφαπτομένων κύκλων. Πρὸς τὸ κιονόκρανον τοῦ Χελανδαρίου τὸ ἡμέτερον ἔχει ἐπίσης κοινὸν τὴν κατὰ τὰς γωνίας ἐσχηματοποιημένην κυπάρισσον, τῆς ὁποίας ὁ κορμὸς, κατέχων τὴν γωνίαν τοῦ μαρμαροῦ, δηλοῦται διὰ συνεχῶν ὀπῶν τρυπάνου. Τὰ ἀναφερθέντα ἀνωτέρω παραδείγματα, μὴδὲ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Μονῆς τοῦ Λιβὸς καὶ τοῦ κιονοκράνου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου ἐξαιρουμένων, ἔνεκα τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχεδίου καὶ τῆς τεχντροπίας αὐτῶν πρὸς τὸ ἡμέτερον μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ καταλέξωμεν καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο μεταξὺ αὐτῶν καὶ νὰ τὸ χρονολογήσωμεν εἰς τὸν 11ον ἢ τὸν 12ον αἰῶνα.

¹ B. Filov, ἐνθ' ἄν. 12 εἰκ. 10, 13. Iv. Nikolajevic - Stojkovic, ἐνθ' ἄν. 169 εἰκ. 8 - 10.

² Ἀ ν. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Ὁ Ἁγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη, ABME. B', 1936, 65 εἰκ. 8.

³ A. Deroko, Architecture monumentale et decorative dans la Serbie du Moyen Age, Beograd, 1953, 210 εἰκ. 302, 304.

⁴ Περὶ τῶν γλυπτῶν τῆς Μονῆς τοῦ Λιβὸς καὶ τῶν χαρακτῶν καὶ ἀναγλύπτων παραστάσεων αὐτῶν προσωπικαί μου σημειώσεις καὶ φωτογραφίαι.

Εἰκὼν 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Ἄπαντα λοιπὸν τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ἀρχιτεκτονικά, μορφολογικά καὶ διακοσμητικά τῆς Παναγίας τῆς Αἰανῆς, συγκρινόμενα πρὸς σταθερῶς χρονολογημένα μνημεῖα, πείθουν ὅτι ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν.

2) Βασιλικὴ Ἁγίου Δημητρίου

Δυτικῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν τριῶν περιῶν χιλιομέτρων ἀπὸ τοῦ χωρίου Αἰανῆ εἰς εἰδυλλιακὸν τοπίον, σκιαζόμενον ὑπὸ πλουσίων καὶ πυκνῶν φυλωμάτων αἰωνοβίων πρῖνων, ἐπὶ ταπεινοῦ βραχώδους ἐξάρματος γῆς εἶναι ἰδρυμένη ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (πίν. 5 α - β).

Αὕτη, εἰς σχῆμα τετράγωνον (εἰκ. 3) καὶ διαστάσεων $6,75 \times 6,30$ μ. ἄνευ τῆς ἀψίδος, διαιρεῖται διὰ δύο τοίχων, εἰς τῶν ὁποίων τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ὑπάρχον ἀνὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα, εἰς τρία κλίτη, ἐξ ὧν τὸ μέσον εἶναι πλατύτερον τῶν ἀκραίων (3,10 : 1,75), ἀπολήγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξαγωνικὴν ἐξωτερικῶς ἀψίδα. Οὐδὲν μαρτυρεῖ τὴν παρουσίαν νάρθηκος ἢ ἔστω καὶ προχείρου προστώφου. Τὸ ἀντίθετον βεβαίως ἡ μορφολογία τοῦ πρὸ τοῦ ναοῦ ἐδάφους, τὸ ὅποιον εἶναι ὄχι μόνον λίαν βραχώδες καὶ ἀκατέργαστον, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ ἀπότομον καταφέρειαν, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀποκλείουν τὴν ὑπαρξίν νάρθηκος κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτῆν τοῦ ναοῦ. Ἄλλωστε ἡ ἔλλειψις νάρθηκος εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς δὲν εἶναι μὲν συνήθης, ὄχι ὅμως καὶ ἄγνωστος. Ἐκτὸς τῶν τεχνικῶν λόγων, ὅπως εἰς τὴν παρούσαν περίπτωσιν ἡ κακὴ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους, πιθανὸν ἡ ἀπουσία αὕτη τοῦ νάρθηκος νὰ προέρχεται ἐκ τῆς μιμήσεως ἀνατολικῶν προτύπων¹.

Ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν γίνεται, ὡς ἐλέχθη, διὰ τοίχων πάχους 0,85 μ., εἰς τοὺς ὁποίους ἀνοίγονται ἀσυμμέτρως ἀνὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα.

Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων διατηροῦνται ἀκέραιοι μόνον οἱ ἀνατολικοί, ἔχοντες πάχος ὁ μὲν ΒΑ 1,00 μ., ὁ δὲ ΝΑ 0,90 μ., ἐνῶ ὁ βόρειος

¹ Περὶ τῶν παλαιохριστιανικῶν ἄνευ νάρθηκος ἐκκλησιῶν πρβ. Ἄν. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιохριστιανικὴ βασιλική, I, 135. Ἐπίσης πολλὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν κατόψεων τοῦλάχιστον μαρτυρεῖται, στεροῦνται νάρθηκος. (Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου [ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν], Ἀθῆναι 1935, 48 εἰκ. 37-39. H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig, 1908, 104 εἰκ. 30. 149 εἰκ. 48. 167 εἰκ. 54. 183 εἰκ. 60. 188 εἰκ. 63. 194 εἰκ. 66. 259 εἰκ. 95. 267 εἰκ. 98. A. Khatchatrian, L'architecture arménienne, extrait de Voston, Paris 1948/49, I, ἀρ. 1, τοὺς ἀπὸ τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰῶνος χρονολογούμενους ναοὺς ἐν σελ. 76 κ.ἐξ.). Εἰς τὰς ἐλληνικὰς χώρας τῆς Βαλκανικῆς πρβ. τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐν Μεσημβρίᾳ. (A. Rachenov, Les églises de Mesembria [Monuments de l'art en Bulgarie, publiés par l'Institut Archeologique Bulgare II], Sofia 1932, 89. Γ. Σωτηρίου, Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας τοῦ Εὐζέιου, I, ἐκδιδομένη ἐπιμελεῖα Γ. Μέργα, Ἀθῆναι, 1945, 11 εἰκ. 21).

καὶ ὁ νότιος, καταρρεύσαντες, ἐπανεκτίσθησαν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

Ὁ ναὸς στεγάζεται σήμερον διὰ ξυλίνων στεγῶν. Ὁ αὐτὸς τρόπος στεγάσεως ἦτο, εἰκάζω, καὶ ὁ ἀρχικός. Τοῦτο τεκμαίρεται ἐκ τῶν τριγωνικῶν γείσων κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ ἐκ τοῦ ἐρυθροῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὴν παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸν κάθετον τοῖχον ὑπεράνω τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης. Ἡ νεωτέρα αὕτη τοιχογράφησις, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν πρώτην, ἥτις εἶναι σύγχρονος πρὸς τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ. Προσέτι οἱ τοῖχοι τοῦ ὑπερυψωμένου κεντρικοῦ κλίτους, οἱ ὁποῖοι διατηροῦνται ἄθικτοι μέχρι τῆς ἄνω ἀκμῆς αὐτῶν, καθὼς καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ πρὸς τὰ κλίτη ἐπιφάνειαι αὐτῶν, δὲν παρέχουν ἀφορμὴν ὑποθέσεως ὅτι ὁ ναὸς ἐστεγάζετο διὰ κτιστῶν κυλινδρικών θόλων. Διότι, καὶ ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι αἱ ἄνω ἀκμαὶ τοῦ φωταγωγοῦ μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας ἐπληρωθῶθησαν κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ δεχθοῦν δίφρουτον στέγην, ὅπως δὴποτε θὰ διετηροῦντο ἴχνη ἐπὶ τῶν πλαγίων μακρῶν τοίχων ἐκ τῆς πακτώσεως τῆς γενέσεως τῶν ἡμικυλινδρικών ἢ τομῆς τετάρτου κύκλου θόλων, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται εἰς πολλοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς. Ἄλλ' οὐδὲν τούτων διεπίστωσα. Ἐπομένως εἰς τὴν ἡμετέραν βασιλικὴν ἐστεγάζοντο ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τὸ μὲν ἐντόνως ὑπερυψωμένον κεντρικὸν κλίτος διὰ σαμαρατῆς, τὰ δὲ πλάγια διὰ μονορρύτων στεγῶν κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς συνηγορεῖ καὶ ἡ παρατηρουμένη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ πάχους τῶν μακρῶν τοίχων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος. Ἐνῶ δηλ. τὸ πάχος τῶν μακρῶν τοίχων δὲν υπερβαίνει τὰ 0,85 μ. - 0,90 μ., ὁ τοίχος τῆς ἀψίδος μετρεῖ εἰς πάχος 1,25 μ., οἱ δὲ ἀνατολικοὶ τῶν κλιτῶν, οἵτινες συνεπικουροῦν τρόπον τινὰ εἰς τὴν ἀντιστήριξιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης, ἔχουν πάχος 0,90 μ. (NA) καὶ 1,00 μ. (BA).

Τὰ μεικτὰ στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς δὲν ἐπιτρέπουν τὴν κατάταξιν αὐτῆς εἰς ἓνα ἐκ τῶν δύο τύπων: τὸν ἐλληνιστικὸν ἢ τὸν ἀνατολικόν. Ὁ ἡμέτερος ναὸς ἔχει ἀναμειγμένα στοιχεῖα ἀνατολικά καὶ ἐλληνιστικά, ὅπως ὅλοι σχεδὸν αἱ βυζαντιναὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἰδιαίτερος ἐν Μακεδονίᾳ¹. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Αἰανῆς τὰ ἐλληνιστικὰ στοιχεῖα εἶναι τὸ ὑπερυψωμένον κεντρικὸν κλίτος καὶ αἱ ξύλιναι στέγαι, τὰ δὲ ἀνατολικά οἱ ἀντὶ τῶν κιονοστοιχιῶν μακροὶ τοῖχοι, οἵτινες διατρυπῶνται ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἢ ἔλλειψις τῶν ὑπερφῶν, ἢ ἀπουσία νάρθηκος καὶ τὰ ὀλίγα καὶ μικρὰ παράθυρα. Κατὰ ταῦτα ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ παρουσιάζει νέαν παραλλαγὴν τοῦ μεικτοῦ τύπου τῆς ἐν Βορείᾳ Ἑλλάδι βυζαντινῆς βασιλικῆς. Οὕτως ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν κλιτῶν ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὴν βα-

¹ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντιναὶ βασιλικαὶ Μακεδονίας καὶ Παλαιᾶς Ἑλλάδος, 568 κ. ἔξ. Ἀ. ν. δ. Ξυγγοπούλου, Τὰ Μνημεῖα τῶν Σερβίων, 46 κ. ἔξ. Σ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, 74.

σλικήν τῶν Ἁγίων Ἀναγύρων¹ καὶ ἐν μέρει πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Καστορίας². Τὰ διαχωρίσματα αὐτῶν οὔτε ἐν κατόψει οὔτε ἐν προόψει παρουσιάζονται ὡς πεσσοί, ἀπέχοντες ἀπ' ἀλλήλων κατὰ κανονικὰ διαστήματα, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν Σερβίων³, τοῦ Γαρδικίου⁴, τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδος⁵, τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου⁶ κ.ἄ., ἀλλὰ ἀποτελοῦν συνεχεῖς τοίχους, διατρυπωμένους διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων. Πρὸς τὰς βασιλικὰς πάλιν τῶν Σερβίων καὶ τοῦ Γαρδικίου ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ ἔχει ὁμοίαν τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος αὐτῆς, ἥτοι στερεῖται τελείως Προθέσεως καὶ Διακονικοῦ, τὸ δὲ σύστημα στεγάσεως συγγενεὺν μὲ τὸ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Διαφέρει ἐπίσης ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὄλων τῶν γνωστῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἑλλειψιν νάρθηκος, ἀκολουθοῦσα καὶ ἐν τούτῳ ἀνατολικά πρότυπα.

Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο διὰ τῶν τεσσάρων διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, τὰ ὁποῖα σχηματίζονται οὐχὶ διὰ τῆς παρενθέσεως μαρμαρίνου ἀμφικιονίου, ἀλλὰ διὰ κτιστοῦ πεσοίσκου πλάτους 0,20 μ., τοῦθ' ὅπερ ἐκ πρώτης ὄψεως μεταβάλλει τὰ παράθυρα εἰς δίδυμα μονόλοβα. Ὁμοίαν μορφήν ἔχει καὶ τὸ παράθυρον τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, ἐνῶ τὸ τοῦ ἀνατολικοῦ εἶναι ἀπλοῦν μονόλοβον. Ὁ μικρὸς ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων ἀριθμὸς τῶν παραθύρων τῆς βασιλικῆς, αἱ περιορισμέναι διαστάσεις, αἵτινες δίδουν τὴν ἐντύπωσιν βοθηθρικῶν φωτιστικῶν θυρίδων, καὶ ἡ μορφή αὐτῶν μαρτυροῦν ὅτι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδρασις εἶναι ἰσχυρά. Διότι, ἐὰν ἡ βασιλικὴ ἦτο καμαροσκέπαστος, τότε ἡ ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῶν διαστάσεων τῶν παραθύρων θὰ ἦτο ἴσως ἐπιβεβλημένη διὰ λόγους στατικούς, ἵνα μὴ ἀδυνατήσουν ἕνεκα τῶν πολλῶν ἀνοιγμάτων οἱ φέροντες τὰ φορτία καὶ τὰς ὠθήσεις μακροὶ τοῖχοι. Ἀλλὰ εἰς ξυλόστεγα κτήρια ὁ λόγος αὐτὸς δὲν ὑφίσταται, ἐὰν μάλιστα ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ πάχος τῶν τοίχων τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς κυμαίνεται μετὰ 0,85 μ. καὶ 0,90 μ. Ἐπομένως ἡ τοιαύτη χρῆσις τῶν παραθύρων προέρχεται ἐκ τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως.

Ἐκεῖ ὅπου ἔμειναν ἀνέπαφοι αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ, ὡς

¹ Ἁ ν. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, ἐνθ' ἄν. 10 κ.ἔξ. εἰκ. 3.

² Ἁ ν. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, ἐνθ' ἄν. 107 κ.ἔξ. εἰκ. 74, ἐνθα ὁμως, μολονότι ἐν προόψει σχηματίζονται πεσσοί, ἐπικρατεῖ ἡ ἔννοια τῆς μεγάλης ἐπιφανείας καὶ τοῦ συνεχοῦς τοίχου.

³ Ἁ νδ. Ξ υ γ γ ο π ο ὑ λ ο υ, ἐνθ' ἄν. 27 εἰκ. 4.

⁴ Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῆς περιοχῆς τῶν Τρικινάλων. ABME, Γ', 1937, 157 εἰκ. 2.

⁵ G. M i l l e t, L' École grecque dans l' architecture byzantine, 1916, 41, εἰκ. 19.

⁶ Σ. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ ο υ, ἐνθ' ἄν. 69 κ.ἔξ. εἰκ. 10.

εἰς τὴν κόγχην, τὴν ΝΑ γωνίαν καὶ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ φωταγωγοῦ, διατηρεῖται ἀναλλοίωτος ἢ τοιχοδομία (πίν. 5 β). Αὕτη συνίσταται ἐξ ὀρθογωνίων σκληρῶν καὶ ὀλίγων πώρων λίθων, ἀνίσων, ἰσοδόμως τεθειμένων, ἕκαστος τῶν ὁποίων περιβάλλεται ὀριζοντίως καὶ κατακορύφως διὰ μιᾶς πλίνθου ἔντος λεπτοῦ κεραμικοῦ κονιάματος. Εἰς ὀλίγα σημεῖα, καὶ δὴ καὶ κατὰ τὰς γωνίας, τοὺς λίθους ἀντικαθιστοῦν πλίνθοι στενοὶ ἐπαλλήλως τεθειμένοι, καθ' ὃν τρόπον καὶ εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Αἰανῆς. Τὴν ὁμοιομορφίαν τῆς πλινθοπερικλείστου τοιχοδομίας διασπᾷ ὑπὲρ τὸ δίλοβον παραθύρον τῆς κόγχης δόμος, διακοπτόμενος κατὰ κανονικὰ διαστήματα διὰ καθέτων πλίνθων, ὅστις ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης. Ἐν συνεχείᾳ τοῦ δόμου πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἰσομήκης πρὸς αὐτὸν διατρέχει τὰς αὐτὰς ἐπιφανείας ὀδοντωτὴ ταινία ἐν ἔσοχῇ. Ἡ αὕτη μορφή τῆς ταινίας χρησιμοποιοεῖται καὶ διὰ τὴν πλαισίωσιν τοῦ διλόβου παραθύρου καὶ τῶν δύο τυφλῶν κογχῶν, αἵτινες, εὐρισκόμεναι εἰς τὸ ὕψος τοῦ παραθύρου καὶ πεποικιλμένα διὰ κοσμήματος ψαροκοκκάλου, διακόπτουσι τὴν μονοτονίαν τῶν ἀκραίων πλευρῶν τῆς κόγχης.

Τοιχογραφία

Τὸ κεντρικὸν κλίτος τοῦ ναοῦ εἶναι κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν, ἀναγομένων εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Κάτωθι τοῦ δευτέρου αὐτοῦ στρώματος διεπίστωσα τὴν ὑπαρξιν ἐτέρων τοιχογραφιῶν, αἵτινες εἶναι αἱ ἀρχικαὶ καὶ σύγχρονοι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, πρὸς τὸ κτίσμα.

Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων τοιχογραφιῶν, ἐκπεσόντος τοῦ νεωτέρου στρώματος, ἀνεφάνησαν ἐλάχιστα; παριστάνουσαι μεμονωμένους τινὰς ἁγίους, ὀλοσώμους ἢ ἐν προτομῇ, εὐρίσκονται δὲ εἰς τὰ πρὸς τὸ Ἱερόν Βῆμα τόξα τῶν μακρῶν τοίχων καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς ἐπιφανείας τοῦ βορείου τοίχου. Αὗται εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

Εἰς τὸ ΒΑ τόξον παριστάνεται δεξιὰ εἰς τὴν ἄντυγα ἐν προτομῇ ὁ ὁσιος Σαμψῶν (πίν. 16), φέρων λευκόφαιον στιχάριον, τοῦ ὁποίου ἢ περὶ τὸν τράχηλον καὶ τὸν λαιμὸν παρυφή ποικίλλεται διὰ διπλῆς σειρᾶς μαργαριτῶν καὶ σταυροειδοῦς ἐν τετραγώνῳ κοσμήματος. Τὸ φελώνιον εἶναι ἑλαιοπράσινον, σχηματίζον πολλὰς κατὰ τὸ στήθος καὶ τὰς χεῖρας πτυχώσεις. Διὰ τῆς δεξιᾶς ὁ Ἅγιος εὐλογεῖ, εἰς τὴν ἀριστεράν, κεκαλυμμένην διὰ τοῦ φελωνίου, κρατεῖ πρὸ τοῦ στήθους βιβλίον πολυτελῶς ἑσταχμένον.

Ἐπιγραφή: Ο ΟСНОС СΑΨΩ[N]

Ἐὸ Ὁσιος Σα[μ]ψῶ[ν]¹

¹ Ἐσφαλμένως ἀναγράφεται ὑπὸ τοῦ ζωγράφου τὸ ὄνομα τοῦ ὁσίου СΑΨΩ[N]. Πρόκειται περὶ τοῦ ὁσίου Σαμψῶν τοῦ ξενοδόχου, περὶ οὗ βλ. Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἔορτολόγιον, 117 κ.εξ. F. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca², Bruxelles, 1957, II, 230.

Ἡ παράστασις τοῦ Ὁσίου, σπανία εἰς τὴν εἰκονογραφίαν, συναντᾶται μετὰ τῶν Θαλαλαίου, Κύρου καὶ Ἰωάννου ἢ τοῦ Διομήδους, ἦτοι τῶν λατρῶν καὶ ὁμοτέχνων του εἰς ἐλάχιστα μνημεῖα ἐκ τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν, ὅπως εἰς τὴν *Gracanica* καὶ εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Marko¹ εἰς τὴν Σερβίαν κατὰ τὴν σειρὰν, εἰς ἣν ἀναφέρονται εἰς τὴν εὐχὴν τοῦ ἁγιασμοῦ². Εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Αἰανῆς πολὺ πιθανὸν ὁ ἔναντι τοῦ Ἁγ. Σαμφῶν εἰκονιζόμενος ἐν προτομῇ ἀδιάνγνωτος ἅγιος (πίν. 7) νὰ ἦτο εἷς ἐξ αὐτῶν³, διότι καὶ κάτωθεν αὐτοῦ παριστάνεται ὁλόσωμος ὁ Ἅγιος Παντελεήμων, (πίν. 8), ἦτοι μία ὁμὰς λατρῶν ἁγίων. Περιέργως καὶ πρωτοφανῶς κρίνεται ἡ θέσις αὐτῶν παρὰ τὸ Ἱερὸν Βῆμα. Ἐνταῦθα συνήθως παριστάνονται ἐν συνεχείᾳ τῶν ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τῆς κόγχης ἐξέχοντες ἐν τῇ καθόλου Ἐκκλησίᾳ καὶ σπανιότερον τοπικὴν σημασίαν ἔχοντες ἱεράρχαι⁴. Ἡ θέσις τῶν λατρῶν ἁγίων εὐρίσκεται εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐπιβάλλῃ καὶ τὴν ὁμαδικὴν παράστασιν αὐτῶν. Ἐξαιρέσεις μᾶλλον θεωρητέα ἢ ἡμετέρα περιπτώσεις, ἀφοῦ μάλιστα κάτωθι τοῦ Ὁσίου Σαμφῶν παριστάνεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ (πίν. 9), εἰς δὲ τὸ παράλληλον νότιον τοξωτὸν ἄνοιγμα εἰκονίζονται ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς (πίν. 10) καὶ ἔναντι αὐτοῦ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης (πίν. 11).

Ἐπὶ τῆς βορείας ἐπιφανείας τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου, διαχωρίζοντος τὸ κεντρικὸν ἀπὸ τοῦ βορείου κλίτους, διατηροῦνται τοιχογραφία τινές, αἱ ὅποια μολίς διακρίνονται. Ἄνω παριστάνεται μεγάλη σύνθεσις, τῆς ὁποίας ὅλον τὸ πλάτος καταλαμβάνει τράπεζα, περὶ ἣν κἀθηνται μορφαί, φέρουσαι βασιλικὴν ἀμφίεσιν καὶ στέμματα. Κάτωθι τῆς παραστάσεως αὐτῆς εἰκονίζονται ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου μέχρι τοῦ τοξωτοῦ ἄνοιγματος τρεῖς ὁλόσωμοι ἱεράρχαι εἰς αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον στάσιν. Ἐκ τῶν μορφῶν τούτων ἐκτὸς τῶν γενικῶν ἀμυδρῶν περιγραμμάτων δυστυχῶς οὐδὲν ἄλλο διακρίνεται, διότι, καταπεσόντος ποτὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ βορείου τοίχου, αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἔμειναν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐκτεθειμέναι εἰς τὴν βροχὴν καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπεπλύθησαν.

Οὗχ ἦττον ἡ μελέτη τῆς τεχνοτροπίας καὶ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ πρώ-

¹ V. I. Petkovic', La peinture serbe du Moyen Age II, Beograd, 1934, 31, 56.

² Βλ. Εὐχολόγιον Goar, Βενετία, 1730, 338.

³ Καὶ ὁ ἅγιος οὗτος, ὡς καὶ ὁ Ἅγιος Σαμφῶν, δὲν φέρει φελώνιον.

⁴ Τὰς περιπτώσεις αὐτὰς συναντῶμεν εἰς τοὺς ναοὺς τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Καστορίας, ἔνθα εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ τοξωτοῦ ἄνοιγματος παρὰ τὸ Ἅγιον Βῆμα παριστάνεται ὁ Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, ὅστις εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἅγιος τῆς ὁμόρου πρὸς τὴν Καστορίαν περιφέρειας τῆς Πιρέσπας. Ὁ αὐτὸς ἱεράρχης καὶ διὰ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω αἰτίαν εἰκονίζεται εἰς τὸ ἀνατολικὸν τόξον τῆς νοτίας κιονστοιχίας καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μητροπόλεως. Βλ. Ἄ ν. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Καστορίας, 38, 84.

του στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν παρέχει πολλές δυνατότητας πρὸς χρονολόγησιν αὐτῶν.

Αἱ μορφαὶ παριστάνονται ἐπὶ κάμπου βαθέος κυανοῦ χρώματος, μεταπίπτοντος σχεδὸν εἰς μαῦρον. Ἐπὶ ὑποκιτρίνης ἀλοιφῆς διαγράφεται τὸ σχέδιον τῆς μορφῆς δι' ἐρυθρᾶς - καστανῆς λεπτῆς γραμμῆς. Διὰ τὸ περίγραμμα τοῦτο, ὡς καὶ διὰ τὸ κύριον καὶ γενικὸν χρῶμα τοῦ ἀμφίου ἢ τοῦ ἐνδύματος, χρησιμοποιεῖ ὁ τεχνίτης τὴν νοπογραφίαν, ἀφῆνών ἐλεύθερα πολλὰ τμήματα τοῦ ὑποκιτρίνου κονιάματος, ὡς προπλασμόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπιτίθενται ἐν ξηρῷ τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Ἡ τεχνικὴ αὕτη διακρίνει ἰδιαιτέρως τὴν παράστασιν τοῦ Ἀρχαγγέλου (πίν. 9), ὁ ὅποιος, ὡς ἐλέχθη, εἰκονίζεται κάτωθι τοῦ Ἁγίου Σαμψών. Ἐκ τοῦ προσώπου διεσώθη μόνον ὁ προπλασμός ἐξ ὠμῆς ὄχρας καὶ τὸ ἔντονον ἐρυθρὸν - καστανὸν περίγραμμα, ἐκ δὲ τῆς κόμης, ἀποπεσόντος καὶ τοῦ προπλασμοῦ, διατηρεῖται μόνον τὸ σχῆμα καὶ τὰ ἐκφεύγοντα καὶ ἀνεμιζόμενα ἑκατέρωθεν τοῦ αὐχένος ἄκρα τῆς ταινίας, ἧτις περιέβαλλε τὴν κόμην καὶ συνεκράτει τοὺς βοστρύχους. Τὸ ἔνδυμα τοῦ Ἀρχαγγέλου, ἀποτελούμενον ἐκ πλουμιστοῦ σάκκου καὶ πλουσίως πεποικιλμένου μαργαριτοπερικλείστου λώρου, διετηρήθη ἀνέπαφον. Ἡ αὐτοκρατορικὴ αὕτη στολὴ ἔχει ὑψηλὴν ἀναγλύφου. Τὴν λεπτομέρειαν ταύτην ἀναδεικνύει ἡ ἐν ξηρῷ ἐργασία. Τὰ ἔντονα χρώματα εἰς τὸν λῶρον ἰδιαιτέρως, ἐξ ὧν ἐπικρατέστερον τὸ χλωρὸν πράσινον εἰς ὅλην τὴν χρωματικὴν αὐτοῦ κλίμακα, τοποθετημένα εἰς διαγωνίους καὶ ἠρέμους ἐπιφανείας, ἐνδυναμίζουν τὴν ἐκ χρυσοῦ καὶ διαφράκτου σμάλτου εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, χρονολογουμένην περὶ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος.¹ Τὴν αὐτὴν μερικὴν γραμμικότητα τῆς ἀποδόσεως τῶν ἀμφίων ἔχουν καὶ οἱ διατηρούμενοι εἰσέτι εἰς τὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων ἱεράρχαι καὶ ἱατροὶ ἅγιοι, ἐνῶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ προσώπου καὶ τῶν χειρῶν τὴν παρατηρηθεῖσαν γραμμικότητα τῶν ἀμφίων ἀντικαθιστᾷ ἡ ζωγραφικότης. Τὸ ἐξωτερικὸν περίγραμμα τῶν μορφῶν εἶναι ἔντονον, ὡς καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδος² καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης³. Ἀντιθέτως ὅμως πρὸς τὰς τελευταίας αὐτὰς τοιχογραφίας εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Αἰανῆς ὁ ζωγράφος ἀπο-

¹ O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archeology*, Oxford, 1911, 513. A. Pasini, *Il Tesoro di San Marko, Venetia*, 1886, 73 πίν. IV. D. Talbot-Rice - M. Hirmer, *Kunst aus Byzanz*, München, 1960, 72 πίν. XV.

² P. Miljkovic - Pepek, *Materiaux sur l'art macédonien du Moyen Âge. Les fresques du sanctuaire de Saint Sophie d'Ochrid* (Publications du Musée archéologique, Skopje, Sbornik I, ἀρ. 3) Skopje, 1955, πίν. XV κ.εξ.

³ Σ. Πελεκανίδου, Νεαὶ ἔρευναὶ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης. Πραγματέματα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθήναι, 1955, 404 κ.εξ. πίν. 81 - 82.

φεύγει τὸν σαφῆ διαχωρισμὸν τῶν ἡρέμων ἐπιφανειῶν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους. Τὴν μερικὴν πλαστικότητα ἐπιτυγχάνει ὄχι διὰ τῆς ἐντόνου καὶ γεωμετρικῆς σκιάς, ἀλλὰ διὰ μαλακῆς καὶ βαθμιαίας μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἐνὸς τόνου εἰς τὸν ἄλλον. Ἡ τοιαύτη ἀπόδοσις καὶ ἡ χρῆσις χρωμάτων, ὅπως τὸ πράσινον ζωηρόν, τὸ πράσινον ἔλαιόχρουν, τὸ κυανοπράσινον, τὸ ἰόχρουν εἰς ποικίλας ἀποχρώσεις καὶ τὸ κυανοῦν σκοτεινόν, ἀπομακρύνει τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος. Πρὸς τούτοις ἡ σχετικῶς καλλιγραφικὴ διαμόρφωσις τῶν πτυχῶσεων καὶ ἡ λεπτολόγος ἐπεξεργασία τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης, παρὰ τὴν πλαστικὴν ἀπόδοσιν τῶν προσώπων, ποῦ ἐνθυμίζουσι ἐν μέρει ὀρισμένας μορφὰς ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν¹, μᾶς ἐπιβάλλουσι νὰ χρονολογήσωμεν τὰς ἐξεταζομένας τοιχογραφίας εἰς τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁ μεικτὸς οὗτος χαρακτῆρ τῆς τεχνοτροπίας αὐτῆς ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ συνήθους φαινομένου, ὅτι ἐπαρχιακαὶ τοιχογραφία οὐχὶ σπανίως, παρὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκτελέσεώς των, περιέχουσι εἰσέτι στοιχεῖα, ἀνήκοντα εἰς προγενεστέραν τεχνοτροπίαν τῶν μεγάλων πολιτιστικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν κέντρων.

Δεύτερον στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν

Ἐκτὸς τῶν ὑπολειμμάτων τούτων τοῦ πρώτου στρώματος ὅλον τὸ κεντρικὸν κλίτος καλύπτεται ἀπὸ νεώτερον στρώμα τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖα, παρὰ τὴν μακρὰν ἐγκατάλειψιν τοῦ ναυδρίου καὶ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ ὡς καταφυγίου τῶν περὶ αὐτὸ βοσκομένων ποιμνίων, διετηρήθησαν εἰς ἀρίστην κατάστασηιν.

Αἱ μακρᾶι πλευραὶ διαιροῦνται, ὡς συνήθως, εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας. Μετὰ τὴν πλατεῖαν διακοσμητικὴν παρυφήν, ἡ ὁποία ποικίλλεται δι' ἐλικοειδῶς βαίνοντος βλαστοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται πολύφυλλα ἀνθέματα χρώματος λευκοῦ ἐπὶ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ κάμπου ἐναλλάξ, εἰς τὴν ἀνωτάτην ζώνην εἰκονίζεται κατὰ τὴν κανονικὴν σειρὰν τὸ Δωδεκάορτον. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου: Ἡ *Γέννησις τοῦ Κυρίου*, ἡ *Υπαπαντή*, ἡ *Βάπτισις* (πίν. 12), ἡ *Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου* (πίν. 13). Εἰς τὸν δυτικόν: ἡ *Βασιλόφωρος* καὶ ἡ *Μεταμόρφωσις* (πίν. 14), καὶ εἰς τὸν βόρειον: Ὁ *Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Πιλάτου*, ἡ *Σταύρωσις*, ὁ *Αἶθος* καὶ ἡ εἰς *Ἄδων Κάθοδος* (πίν. 15). Ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* εἰκονίζεται εἰς τὴν δευτέραν ζώνην τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ (πίν. 14). Τὴν ἀνωτάτην ζώνην διακόπτουσι τὰ ἀνοίγματα τῶν δύο εἰς ἑκατέραν πλευρὰν διλόβων παραθύρων. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, τὴν πλαισιουμένην ἀφ' ἐνὸς ὑπὸ τῆς ποδιάς τῶν παραθύρων καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τῆς ἐρυθρᾶς ταινίας, εἰκονίζονται ἐν προτομαῖς

¹ Δ. Εὐαγγελίδου, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη 1954, 55 πίν. 19.

Προφῆται (πίν. 12,13). Εἰς τὴν μεσαίαν ζώνην παριστάνονται ἐν προτομαῖς καὶ κάτωθεν συνεχόμενων τόξων, ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς, εἰς τὸν νότιον τοῖχον οἱ Ἅγιοι: Ἀντώνιος, Παῦλος, Σαμψών, Μαρκάριος, Βασιλάμ, καὶ εἰς ἀδιάργνωστος (πίν. 12,13), εἰς τὸν βόρειον τοῖχον οἱ Ἅγιοι: Σάββας, Εὐδθύμιος, Ἀλέξιος ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, Αἰξέντιος, Εὐφραίμιος.

Εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην, ἣτις εἶναι πλατυτέρα ὄλων καὶ ἄρχεται 0,20μ. ἄνωθεν τοῦ διαπέδου, ἐπίσης κάτωθεν τόξων εἰκονίζονται δόλοσμοι, εἰς τὸν νότιον τοῖχον καὶ παρὰ τὸ Ἱερὸν Βῆμα, ὡς εἴθισται εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Μακεδονίας¹, ὁ Ἅγιος Δημήτριος, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα τιμᾶται ὁ ναός, ἐν συνεχείᾳ δὲ οἱ Ἅγιοι: Γεώργιος, Νέστορ καὶ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς μεταδίδων τὴν Θεϊάν Μετάληψιν εἰς τὴν Ὅσιαν Μαρίαν τὴν Ἀργυπίαν (πίν. 16α), εἰς τὸν ἔναντι, τὸν βόρειον, τοῖχον οἱ Ἅγιοι: Κοσμάς καὶ Λαμιανός, Προκόπιος, Εὐστάθιος καὶ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ἡ αὐτὴ ζώνη συνεχίζεται καὶ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον, ἔνθα, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, παριστάνονται ἀδιάργνωστος Ἅγιος, δεξιὰ δὲ ἑκατέρωθεν σταυροῦ οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἐλένη.

Εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα ἡ μεσαία ζώνη περιλαμβάνει ἐπὶ τοῦ νοτίου μὲν τοίχου καὶ κάτωθι τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ τοὺς ἱεράρχας: Γρηγόριον τὸν Θαυματουργὸν καὶ Ἀθανάσιον ἐν προτομαῖς καὶ κρατοῦντας ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἀποτελοῦντας συνέχαιαν τῶν ἐν τῷ κυλινδρῷ τῆς κόγχης εἰκονιζόμενων ἱεραρχῶν, ἐπὶ τοῦ βορείου δὲ τοίχου εἰς τὴν αὐτὴν ζώνην καὶ κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου τοῦ Κυρίου, τοὺς ἱεράρχας: Ἰωάννην τὸν Ἐλεήμονα καὶ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (πίν. 15).

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται ἀκέραιαι πλὴν τῶν τῆς ΒΑ πλευρᾶς αὐτοῦ, ὅπου τὰ διαρρέοντα ἐκ τῆς στέγης ὕδατα τὰς κατέστρεψαν (πίν. 16β).

Τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς κόγχης καταλαμβάνει ἐπὶ τριχομῶν—βαθέος κυανοῦ, φαιοῦ καὶ ἀνοικτοῦ κυανοῦ—κάμπου ἢ Πλατυτέρα, καθημένη ἐπὶ μεγαλοπρεποῦς μαργαριτοποιικίτου θρόνου καὶ ἔχουσα ἐν ἀγκάλαις τὸν Χριστόν, τὸν ὅποιον κρατεῖ διὰ τῶν δύο χειρῶν ἐκ τῶν ὤμων (πίν. 17). Ἡ Θεοτόκος φέρει λευκὸν ἐσωτερικὸν ἔνδυμα μετὰ ἐλαφρῶν πρασίνων σκιῶν διὰ

¹ Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν εἰκονίζονται καὶ οἱ ἅγιοι, εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένοι οἱ ναοί, εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Σερβίων (Ἄ ν δ. Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο ς, ἐνθ' ἄν. 62. 79, 107), τῆς Καστορίας (Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ ο υ, Καστορία I, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη, 1953, πίν. 49α, 57α, 145β, 188α), εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Αἰανῆς, περὶ οὗ κατωτέρω, καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Βελβενδοῦ (1586). Αἱ δύο τελευταῖαι ἐκκλησίαι ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας, τοῦτο διδάσκει ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ 11ου τοῦλάχιστον αἰῶνος τάξις εἰς τὴν Μακεδονίαν (ἐξ ἄλλων περιφερειῶν δὲν ἔχω πρὸς τὸ παρὸν ὑπ' ὄψει μου παραδείγματα) ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἁγίου εἰς τὴν ἐκκλησίαν, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα αὕτη τιμᾶται, συνεχίζεται καὶ κατὰ τὸν 16ον ἀκόμη αἰῶνα.

τήν απόδοσιν τῶν πτυχώσεων, αἱ ὁποῖα σχηματίζονται πυκναὶ ἀπὸ τοῦ γόνατος καὶ συγκλίνουσαι πρὸς τὸ κέντρον ἐνοῦνται ὑπὸ μορφὴν ἀνεστραμμένου τριγώνου εἰς τὴν κάτω παρυφῆν. Τὸν λευκὸν χιτῶνα καλύπτει μαφόριον βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος, ποικιλλόμενον ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τοῦ στήθους διὰ χρυσῶν ἀστέρων καὶ κατὰ τοὺς βραχίονας διὰ κροσσῶν ὁμοίως χρυσῶν. Δυσαρμονίαν παρουσιάζουν αἱ ἀναλογίαι τοῦ σώματος τῆς Παναγίας, τῆς ὁποίας ὁ κορμὸς εἶναι λίαν ἐπιμήκης ἐν σχέσει πρὸς τὸ κάτω σῶμα καὶ τοὺς πόδας, τοὺς ὁποίους διακρίνει ἔντονος βραχύτης. Ἐπίσης ἀφύσικος εἶναι καὶ ἡ θέσις τοῦ ἀριστεροῦ κάτω ποδός, ὁ ὁποῖος συμβατικῶς ἐποποθετήθη παρὰ τὸν δεξιὸν ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου. Ἀντιθέτως ὁ Χριστὸς, ἡμφιεσμένος λευκὸν ἐπίσης χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον μετὰ χρυσοκοντυλίας, παρὰ τὴν κατὰ μέτωπον στάσιν τοῦ ἄνω σώματος καὶ τὴν στροφὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀπὸ τῆς ὀψύδος καὶ κάτω, ἀπεδόθη ὀρθῶς.

Ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας, καταλαμβάνοντες ὅλον τὸ ὕψος τοῦ τεταρτοσφαιρίου, παριστάνονται κατὰ κρόταφον τριῶν τετάρτων οἱ Ἄρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ εἰς στάσιν δεήσεως, φέροντες ὁ μὲν πρῶτος ἐρυθρὸν ροήσιον, ὁ δὲ ἕτερος φαιὸν στιχάριον καὶ ἐρυθρὸν ἐπίσης ὠράριον. Ἀμφοτέρων τὰ ὠράρια διασταυροῦνται πρὸ τοῦ στήθους (πίν. 18). Παρὰ τὸν φωτοστέφανον ἑκατέρου ἀγγέλου ἀναγράφονται τὰ ἀρχικὰ ψηφία τοῦ ὀνόματος, ἥτοι Μ(ιχαὴλ) καὶ Γ(αβριὴλ). Τὸ ὑπεράνω τῆς κόγχης μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πληροῖ ἢ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως (πίν. 19, 20). Ἐξ αὐτῆς, ὡς ἐλέχθη, κατεστράφη ἡ ἀριστερὰ τῷ βλέποντι πλευρὰ. Ἡ παράστασις διαρείται εἰς τὰ δύο ἡμίχորια τῶν Ἀποστόλων, τὰ ὁποῖα καταλαμβάνουν τὰς μεγάλας ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης καθέτους ἐπιφανεῖας τοῦ τοίχου. Ἄνωθεν τῆς ζώνης τῶν ἡμιχορίων καθήμενος ἐν δόξῃ διχρώμῳ, φερομένη ὑπὸ δύο ἀγγέλων, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς εὐλογῶν διὰ τῶν δύο ἐν πλαγίᾳ ἐκτάσει χειρῶν. Εἰς τὸ ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τῆς ἀψίδος τμήμα παριστάνεται τὸ Ἱερὸν Μανδήλιον, προσοδεδεμένον κατὰ τὰς δύο στενάς πλευράς αὐτοῦ ἐκ τῶν δύο παραλλήλων δένδρων, ἅτινα ποικίλλουν τὸ τοπίον τῆς Ἀναλήψεως.

Εἰς τὸν κύλινδρον τῆς κόγχης ἀπλοῦται ἡ παράστασις τῆς *Εὐδογίας τῶν Τιμίων Δώρων* ἢ τοῦ *Μελισμοῦ* (πίν. 21) ὑπὸ τὴν γνωστὴν γενικῶς αὐτῆς μορφῆν, ἥτις ἐπικρατεῖ κυρίως ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ μετέπειτα¹. Ἐπὶ βαθυπυθμένου δισκαρίου, ἔχοντος τὴν μορφὴν ποτηρίου μὲ ἰσχυ-

¹ Ἡ ὑπαρξίς τῆς παραστάσεως ὑπὸ ἀπλουστέραν μορφῆν διαπιστοῦται ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος (Σ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, 25 σημ. 48), ἀπὸ δὲ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος ἐπικρατεῖ ἢ συνήθης ὡς καὶ ἡ ἡμετέρα σύνθεσις ('Ανδ. Ξυγγόπουλος, ἐνθ' ἀν. 101. J. Stefanescu, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et d'Orient, Bruxelles, 1936, 112 κ.ξξ. Πρβ.

ρὰν καὶ πεποικιλμένην βάσιν, ἐξαπλοῦται ὁ Χριστὸς γυμνός, κεκαλυμμένος δι' ἐρυθροῦ ἀέρος, καταστίχτου διὰ λευκῶν ἀστερίσκων, ὅστις ἀφήνει ἔλευθέρους τοὺς πόδας ἀπὸ τῆς κνήμης καὶ τὸ στήθος. Ἐκατέρωθεν τοῦ δισκαρίου συμμετρικῶς δύο ἄγγελοι - διάκονοι, κρατοῦντες λειτουργικὰ ὄπιθια, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ ἐπιγραφή ΑΓΙΟС. Ἀξιοπεριεργὸς καὶ δυσερμηνεύτος εἶναι ἡ ἑκατέρωθεν τοῦ τοξωτοῦ παραθύρου τῆς κόγχης καὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων, ὥστε νὰ καλύπτονται οὗτοι μέχρι τῶν γονάτων, εἰκόσις δύο παραλληλογράμμων κυρτῶν δοχείων ὑπὸ μορφὴν οὐρῶν ἢ τραπεζῶν, ἐδραιομένων ἐπὶ τετραγώνου ὑψηλῆς σχετικῶς βάσεως. Ὅμοιον παράδειγμα δὲν γνωρίζω ἄλλοθεν. Δὲν δύναμαι νὰ ἐρμηνεύσω τὴν παράστασιν, ἐκτὸς ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι αἱ δύο «τραπέζαι» προέρχονται ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ «Λάβετε, φάγετε», ὑπολειφθεῖσαι ἐκ τῆς ὅλης συνθέσεως¹. Ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω ἰδιομορφίας τὸ σύνολον τῆς ὑπὸ μελέτην παραστάσεως παρουσιάζει καὶ τινα ἄλλα καινοφανῆ χαρακτηριστικά, τὰ ὅποια ἔχουν διακοσμητικὸν χαρακτήρα. Ἐν συνεχείᾳ δηλονότι τῶν δύο περιγραφεισῶν «τραπεζῶν» καὶ ὀπισθεν ἑκατέρου ἀγγέλου σχηματίζονται δύο στενομήκεις ὀριζόντιαι ὁμόθετοι ταινίαι, αἵτινες ἀπολήγουσιν εἰς ἡμικύκλιον. Αὗται συνδέονται μεταξὺ τῶν δι' ἐρυθροῦ ὑφάσματος, εἴδους γιρλάντας, ἡ ὅποια ἀναδιπλοῦται εἰς κόμβον ὑπεράνω τοῦ δίσκου, ἐφ' οὗ ὁ Χριστός. Οὕτω σχηματίζεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ κυλίνδρου τῆς ἀψίδος ὑπόλευκον τετράγωνον παραλληλόγραμμον, τὸ ὁποῖον ἀπομονώνει καὶ ἐξαιρεῖ τὸ σύνολον τῆς παραστάσεως τοῦ Μελισμοῦ. Καὶ ἡ διαμόρφωσις αὕτη μοῦ εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν.

Περὶ τὴν βάσιν τοῦ δισκαρίου τοῦ Μελισμοῦ ἡ ἐπιγραφή:

ΔΕΙCΙ ΤΟΥ ΔΟΥ
 ΛΟΥ ΤΟΥ ΘΥ ΑΝΘΙ
 ΜΕ ΜΩΝΑΧΟΥ
 ΠΑΠΑΚΙΡΟΥ ΙΕΡΕΟС
 СΑ ΜΟΗ ΗΛ ΜΩΝΑΧΟΥ

Μεταγραφή:

Δέσι[ς] τοῦ δού-
 λου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἀνθί-
 με[ου] μοναχοῦ
 Παπακίρου ἱερέως

Σαμουήλ μοναχοῦ.

καὶ A. G r a b a r, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, 90 κ.εξ.).

¹ Κατέληξα εἰς τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὸ σύνολον τῶν παραστάσεων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν αὐτῶν εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ μνημείου τούτου θὰ δημοσιευθοῦν προσεχῶς ὑπὸ τοῦ Ἀνδ. Ξυγγοπούλου.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον παριστάνεται ἡ *Βαῖτοφόρος* καὶ ἡ *Μεταμόρφωσις*, κάτωθεν δὲ τούτων, καταλαμβάνουσα ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τοίχου, ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*, ἣτις εἰκονίζεται κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα τρόπον, μὲ ἰσχυρὰς καὶ βιαίας κινήσεις τῶν μαθητῶν, οἵτινες περιβάλλουν κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς τὴν κλίνην τῆς Θεοτόκου (πίν. 14). Ἰδιομορφίαν παρομοιάζει τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰεφωνίου, καθ' ὃ «ἄγγελος Κυρίου ἀόρατῶ δυνάμει μετὰ ξίφους πυρὸς ἐκ τῶν ὤμων αὐτοῦ (τοῦ Ἰεφωνίου) τὰς δύο ἔκοψε χεῖρας καὶ μετεώρους ὑπὸ τὸν ἀέρα περὶ τὴν κλίνην (τῆς Θεοτόκου) ἀπετέλεσε κρεμασθῆναι»¹. Τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ, εἰκονογραφούμενον ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Παναγίας τῆς Μανριωτίσσης εἰς Καστοριαν² καὶ ἔχον τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀπόκρυφον διήγησιν τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου³, μνημονεύεται καὶ εἰς λόγον εἰς τὴν Θεοτόκον Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ⁴. Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος, ὅτε αἱ πολλαπλαῖ σκηναὶ ἐκ τῆς Κοιμήσεως⁵ ἐνοποιοῦνται εἰς μίαν, τὴν συνήθη σύνθεσιν, συστηματικῶς συμπληροῦται αὕτη καὶ διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ἐπεισοδίου, παριστανόμενων τοῦ τε Ἰεφωνίου καὶ τοῦ Ἀγγέλου πρὸ τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου. Εἰς τὴν ἡμετέραν παράστασιν ὁ Ἀγγελος ἔχει ὑψωμένον τὸ ξίφος, ὀπισθεν καὶ σχετικῶς μακρὰν τοῦ τελευταίου Ἀποστόλου. Πιθανῶς θὰ ἐπεθύμει ὁ ζωγράφος, ἀκολουθῶν ἀρχαιότερα πρότυπα, νὰ τὸν παρουσιάσῃ, συμφωνῶς πρὸς τὴν διήγησιν, ὡς ἀόρατον εἰς τὸ πλῆθος τῶν Ἀποστόλων, ὅπως καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἐκφορᾶς τῆς Θεοτόκου ὁ Ἀγγελος ὡς ἀόρατος δυνάμις παριστάνεται εἰς τὸν οὐρανόν⁶. Οὕτω ἡ ἡμετέρα παράστασις ἀποτελεῖ σπάνιον παράδειγμα μετὰ τὴν εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ Μουσείου Μπενάκη, εἰς τὴν ὁποίαν ὅμως ἀπουσιάζει ὁ Ἀγγελος, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰεφωνίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλην τὴν παράστασιν⁷.

¹ C. Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Lipsiae, 1886, 110.

² Σ. Πελεκανίδης, ἔνθ' ἀν. πίν. 47.

³ C. Tischendorf, ἔνθ' ἀν.

⁴ Μ. Σιώτη, Ἡ ἐμφάνισις τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ περὶ τῆς Κοιμήσεως ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, Γρηγόριος Παλαμάς, ΛΓ', 1950, 190. Σ. Πελεκανίδης, ἔνθ' ἀν. 45 σημ. 110.

⁵ G. Millet, RA, 1912, 239.

⁶ Πρβ. τὰς παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν Nagoricino καὶ Gracanica (V. Petkovic', *La peinture serbe du Moyen Âge*, I, Beograd, 1930, πίν. 412, 45. *Monumenta Jugoslaviae artis veteris*, series prima, Beograd, 1933, πίν. XXIX, 1. L. Wratislaw-Mitrovic' καὶ N. Okunev, *La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe*, Byzantinoslavica, III, 1931, πίν. VII, VIII).

⁷ Ἀνδ. Συγγοπούλου, Κατάλογος τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθήναι, 1936, 18 ἀρ. 10 πίν. 9B.

Τεχνοτροπία καὶ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν

Αἱ περιγραφεῖσαι τοιχογραφίαι διακρίνονται διὰ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν σχηματικότητά των. Τὰ χρώματα (βαθὺ κυανοῦν, ἐρυθρόν, καφεῖ ἀνοικτόν, ὑπόφαιον μετὰ πρασίνων καὶ καστανῶν σκιῶν), ἐπαναλαμβανόμενα συνήθως, δημιουργοῦν εἰς τὸ σύνολον ἔντονον μονοτονίαν. Τὴν ἐντύπωσιν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ συνόλου προσπαθεῖ νὰ ἐξουδετερώσῃ ὁ τεχνίτης χρησιμοποιοῦν εἰς παραλλήλους παραστάσεις ἢ μορφὰς χρώματα τελείως ἀντίθετα μεταξὺ των. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἡ ἀντίθεσις τῶν χρωμάτων εἰς τὴν ἀμφίεσιν τῶν σεβιζόντων Ἀγγέλων εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ἐρυθρόν ἀνοικτόν, ροήσιον περίπου, εἶναι τὸ ἱμάτιον καὶ βαθέως ἐρυθρόν τὸ ὥραριον τοῦ κατὰ τὸ ἀριστερὸν τῆς Πλατυτέρας Ἀγγέλου. Φαῖον ἱμάτιον καὶ ὁμοίχρωμον πρὸς τὸ τοῦ πρώτου τὸ ὥραριον τοῦ ἐτέρου. Ἡ αὐτὴ περίπου ἐναλλαγὴ τῶν χρωμάτων παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ διασωθὲν ἡμιχόριον τῶν Ἀποστόλων εἰς τὴν παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως.

Ἡ πτύχωσις ἀποδίδεται παντοῦ μὲ λεπτὰς μαύρας γραμμάς εἰς τὰ φωτεινὰ ἐνδύματα, ἐνῶ εἰς τὰ σκοτεινὰ μὲ διδύμους γραμμάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ὑπόλευκος καὶ ἡ ἕτέρα μαύρη. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀποδόσεως τῶν πτυχῶν, ἐλεύθερος καὶ ποικίλλων καθ' ὀρισμένας περιπτώσεις, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς μορφὰς τῶν πολυπροσώπων μεγάλων συνθέσεων, μεταβάλλεται εἰς ἐντόνως σχηματικὸν εἰς τὰς μεμονωμένας μορφὰς τῆς μεσαίας καὶ κατωτάτης ζώνης, ὅπου αἱ πτυχαὶ ἀκολουθοῦν οὐχὶ σπανίως τὸ σχῆμα τοῦ καλυπτομένου σώματος. Ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις διακρίνεται καὶ τὴν χρυσοκονδυλίαν, ἣτις, ὅπου ὑπάρχει, καλύπτει τὸ σύνολον σχεδὸν τῆς ἐπιφανείας. Βεβαίως ἡ σχηματοποιήσις αὐτὴ τῆς χρυσοκονδυλίας δὲν εἶναι οὔτε νέα οὔτε πρέπει νὰ θεωρηθῇ χρονολογικὸν τεκμήριον, διότι καὶ εἰς ἀρχαιότερα μνημεῖα ἦτο συχνή¹, ἀλλ' οὐδέποτε ἔλαβε τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὸν Χριστὸν τῆς Ἀναλήψεως ἢ τῆς Πλατυτέρας εἰς τὴν Αἰανήν. Ὁ 16ος αἰὼν μιμεῖται τὰ ἀρχαιότερα πρότυπα, ὅπου ἡ χρυσοκονδυλία, εἰς τὰς φορητὰς ἰδίως εἰκόνας, ποικίλλει μὲν, ἀλλ' ἡ χρῆσις αὐτῆς εἶναι μετρημένη καὶ λογικὴ. Ἡ μορφή λοιπὸν τῆς χρυσοκονδυλίας καὶ τῶν πτυχώσεων τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν ἀπέχει αἰσθητῶς ἀπὸ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ 16ου αἰῶνος, καθ' ἣν αἱ πτυχαὶ κατὰ κανόνα εἶναι πλατεῖαι καὶ διχαλωταί, ἔχουσαι βάθος συνήθως μέλαν καὶ περιγράμματα φωτεινά, καὶ μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 17ου ἢ εἰς τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνος, συγγενεῦσά στενῶς πρὸς τὴν μορφήν τῶν πτυχώσεων τοῦ ἱματίου τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῇ Γεθσημανῇ τοῦ Παλαιοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς

¹ Σ. Πελεκανίδου, Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, Ἄρχ. Ἐφημ. 1953/4 (Ἐπιμνημόσυνοι τόμος Γ. Π. Οἰκονόμου) 1958, 81, ἔνθα γίνεται ἐκτενὴς λόγος περὶ τοῦ θέματος.

Μεταμορφώσεις τῶν Μετεώρων καὶ ἄλλων παραστάσεων τοῦ αὐτοῦ Καθολικοῦ¹. Πρὸς τὴν τεχνοτροπία τῶν τελευταίων τούτων τοιχογραφιῶν συμφωνεῖ καὶ ἡ ἀπόδοσις γενικῶς τῶν μορφῶν τοῦ ἡμετέρου ναύσκου. Αὐταὶ ἐκτελοῦνται ἄνευ δυνάμεως καὶ πνοῆς. Τὰ περιγράμματα εἶναι ξηρὰ καὶ τὰ σώματα οὐχὶ σπανίως δίδουν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἀψύχου καὶ τοῦ συμβατικοῦ. Τοιαῦτα μορφαὶ εἶναι οἱ Ἄγγελοι, οἱ ἀνέχοντες τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου εἰς τὴν παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως, οἱ ὅποιοι ἀπεδόθησαν καθ' ὅσον τρόπον καὶ ὁ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον κατακείμενος μαθητῆς τῆς παραστάσεως τῆς Προσευχῆς ἐν Γεθσημανῇ εἰς τὰ Μετέωρα καὶ πολλαὶ μορφαὶ εἰς τὸν ναύσκον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἐλεούσης εἰς τὴν Πρέσπαν². Τὴν αὐτὴν συμβατικότητα παρουσιάζουν καὶ ὅλαι αἱ μορφαὶ πλὴν ἐλαχίστων ἐκ τῶν πολυπροσώπων συνθέσεων εἰς τὸν ὑπὸ μελέτην ναόν. Ταύτας, ὅπως τοὺς Ἀγγέλους τῆς Πλατυτέρας, τὴν Θεοτόκον καὶ τὴν Ἄνναν εἰς τὴν Ὑπαπαντήν, τὰς Ἑβραίας εἰς τὴν Βαιοφόρον, Μαθητὰς τινὰς εἰς τὴν Κοίμησιν καὶ ὅλας τὰς μεμονωμένας μορφὰς τῶν Ἁγίων, διακρίνει ἐλαφρὸς μανιερισμὸς, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἐκ τῆς μιμήσεως, οὐχὶ καὶ τόσον ἐπιτυχῶς, ἀρχαιοτέρων εὐθνετῶν, κανονικῶν εἰς τὰς ἀναλογίας καὶ ἁρμονικῶν μορφῶν. Ὅτι ὁ ζωγράφος μας ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδώσῃ κατὰ τὸ δυνατόν καλῶς τὰ πρότυπά του διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῆς προσπαθείας του νὰ κρατήσῃ εἰς τὰς κατὰ μίμησιν μορφὰς καὶ τὸν τρόπον τῆς παλαιᾶς πτυχολογίας καὶ τὴν ζωντανὴν ἐπὶ τοῦ προσώπου ἀποτύπωσιν τῶν ψυχικῶν καταστάσεων. Παρὰ ταῦτα ὅμως αἱ προσπάθειαι αὐταὶ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀτυχεῖς. Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα ἐν σχέσει πρὸς ἀρχαιότερα πρότυπα τοῦ 14ου αἰῶνος εἶναι ἡ διαμόρφωσις τῶν ἀκμῶν τῶν ἱματίων, αἱ ὁποῖαι εἰς πολλὰς περιπτώσεις, ὅπως εἰς τὰ ἱμάτια τῶν Μαθητῶν καὶ τοῦ Ἰησοῦ τῆς Ἀναλήψεως, τῶν Ἀγγέλων τῆς Πλατυτέρας καὶ πολλῶν ὁλοσώμων Ἁγίων ἀπολήγουν εἰς τριγωνικὸν δὲν σχῆμα, ὅμοιον πρὸς τὰ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 14ου αἰῶνος³, τὰ ὁποῖα πάλιν κατὰ σχηματικώτερον τρόπον συνεχίζουσιν παλαιότεραν παράδοσιν. Ἡ ἄμεσος ἀντὶ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ἁγιογράφου ἀρχαιοτέρων προτύπων διαφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἀποδόσεως τῶν ἀνεμιζομένων ἱματίων, τῶν ὁποίων τὰ κράσπεδα κολποῦνται παραλλήλως ἢ ἐπαλλήλως ἀναλόγως τῆς ἀντιθέτου ἢ τῆς ὁμοροπούου φορᾶς τῶν κινουμένων μορφῶν. Ἀμφοτέρους τοὺς τρόπους χρησιμο-

¹ Ἀ ν δ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα, 63 πίν. 15, 1.

² Σ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, 191 κ.εξ. πίν. XXVII. 120 πίν. XLIII, XLIV.

³ Περβ. G. Millet, Monuments de l' Athos I. Les peintures, τὰς τοιχογραφίας τοῦ Πρωάτου. P. Underwood, Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Karige Camii at Istanbul by the Byzantine Institute 1952 - 1954, 1955 - 1956 (Dumbarton Oaks Papers ἀρ. 9/10, 12). Harvard University Press, εἰκ. 63-64, 67, 3 κ.εξ.

ποιεῖ ὁ τεχνίτης μας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τεχνίτας τοῦ 15ου αἰῶνος. Εἰς τὸν αἰῶνα τοῦτον κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε διαπιστωθέντα νομίζω ὅτι πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν καὶ αἱ ἡμέτεραι τοιχογραφίαι. Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἡ τεχνοτροπία, δι' ἧς ἀπεδόθησαν τὰ πρόσωπα. Ἡ σὰξ εἶναι ἐλάχιστα εἰρογασμένη καὶ ὁ προπλασμός σκληρὸς ἀπὸ ὠμὴν ὄχραν μὲ ἐλαφρά, σχεδὸν δυσδιάκριτα, φῶτα. Αἱ σκιαὶ ἔντονοι βαθέος ἐρυθροκαστανοῦ χρώματος, ἀρχόμεναι ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν κανθῶν τῶν ὀφθαλμῶν, περιβάλλον κατὰ τὰ ἄκρα τῶν παρείων καὶ ὑπὸ τὸν πώγωνα ὅλον τὸ πρόσωπον, τοῦ ὁποίου τονίζεται ἔτι μᾶλλον τὸ ψυχρὸν καὶ ἄτονον χρῶμα. Ἐχομεν δηλ. τὴν αὐτὴν περίπου ἀπόδοσιν τῶν μορφῶν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰς δύο προαναφερθεῖσας ἐκκλησίας τῆς Πρέσπας. Ἐξ αὐτῶν ἢ τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσης χρονολογεῖται εἰς τὸ ἔτος 1410¹. Ἀπόλυτον ὁμοιότητα πρὸς τὰς τοιχογραφίας ἀμφοτέρων τῶν μνημείων καὶ πρὸς τὰς τοῦ ναυδρίου τοῦ χωρίου Πεδουλᾶ ἐν Κύπρῳ (1475)² παρουσιάζει καὶ ἡ ἀπόδοσις τῶν ὀφθαλμῶν. Οὗτοι εἶναι στρογγυλοὶ μὲ ἔντονον μέλαν περίγραμμα εἰς τὰ βλέφαρα, τὸ ὁποῖον ἐνοῦται μετὰ τῶν ἰσχυρῶν καὶ ὁμοιοχρῶμων ὀφρῦων. Αἱ κόραι εἶναι ἐπίσης στρογγυλαί, μικραὶ καὶ ἔντονοι. Αἱ σκιαὶ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπιτείνονται διὰ σχηματιζομένῳ μέλανος ἡμιτόξου περὶ τὸν δακρυγόνον ἄσκόν. Καὶ τὰ ὄτα ἔχουν τὴν αὐτὴν σχηματοποίησιν, ὅπως καὶ εἰς τὰ προαναφερθέντα ζωγραφικὰ μνημεῖα. Τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ὁ ζωγράφος μας, προσέρχονται ἀπὸ τὴν ζωγραφικὴν τοῦ 14ου αἰῶνος παρὰ τὴν παραλλαγὴν καὶ τὴν παραμόρφωσιν αὐτῶν, ἥτις ὀφείλεται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν ἀδυναμίαν καὶ τὴν ἀδεξιότητα τοῦ τεχνίτου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν λαϊκὸν χαρακτήρα τῶν τοιχογραφιῶν.

Τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν π.χ. τοπίον ἔχει τὴν γενικὴν ὄψιν τοῦ τοπίου, ὅπως παριστάνει καὶ ἐκμεταλλεῖται αὐτὸ ἡ παλαιολόγιος ζωγραφικὴ εἰς τὴν Μακεδονίαν. Σχηματοποιεῖται ὅμως τόσον πολὺ, ὥστε μεταβάλλεται εἰς γραμμικὸν σύνολον, εἰς τὸ ὁποῖον διαχωρίζονται ἐντόνως ὀρισμέναι ἐπιφάνειαι, διὰ νὰ δεχθοῦν τὰ κύρια πρόσωπα τῆς παραστάσεως. Ἡ Βάπτισις ἢ ἡ Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου ἢ ἡ Βαίτοφόρος ἔχουν ὅλας τὰς ἀνωτέρω τεχνικάς, τεχνοτροπικάς καὶ μορφολογικάς ἀδυναμίας παρὰ τὴν ὑπαρξίν εἰς αὐτὰς εἰκονογραφικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα συχνὰ χρησιμοποιοῦν οἱ ζωγράφοι τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τὴν Μακεδονίαν. Συνήθης εἶναι ἡ σταυροφόρος ῥάβδος, τὴν ὁποίαν κρατεῖ ὁ Πρόδρομος εἰς διαφόρους σκηνάς· ἐπεισῶδια εἰς τὴν μεγάλην σύνθετον παράστασιν τῆς Βαπτίσεως τοῦ Κυρίου³. Τὴν αὐτὴν ῥάβδον κρατεῖ ὁ βαπτίζων Ἰωάννης εἰς τὴν Βάπτισιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου

¹ Σ. Πελεκανίδης, ἐνθ' ἄν. 125.

² Γ. Σωτηρίου, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, πίν. 100-102.

³ G. Millet, Athos, πίν. 11,2. 66,2. 67,2.

Δημητρίου. Ὁ τεχνίτης μας, ἀπομονώσας τὴν κυρίαν σκηνήν, προσέθεσεν εἰς τὴν χεῖρα τοῦ βαπτίζοντος Ἰωάννου τὴν ῥάβδον. Ἡ εἰκονογραφικὴ αὕτη λεπτομέρεια οὐδαμοῦ, οὔτε κατὰ τοὺς προηγουμένους οὔτε κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, συναντᾶται. Ὡς πρότυπον ὁ τεχνίτης τῆς Αἰανῆς ἔλαβε νομίζω σύνθετον τινα παράστασιν τοῦ 14ου αἰῶνος, ὁμοίαν περίπου πρὸς τὰς παραστάσεις τῆς βαπτίσεως τοῦ Πρωτάτου ἢ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου¹ καὶ ἔθεσεν εἰς τὴν χεῖρα τοῦ βαπτίζοντος τὸν Ἰησοῦν Ἰωάννου τὴν σταυροφόρον ῥάβδον, τὴν ὁποίαν ὁ Πρόδρομος κρατεῖ μόνον εἰς τὰς συνθέτους παραστάσεις τῆς Βαπτίσεως συνδιαλεγόμενος μετὰ τῶν Φαρισαίων ἢ τοῦ ὄχλου τῶν Ἑβραίων καὶ ἅπαξ μόνον, εἰς τὸ χειρόγραφον Par. gr. 543 fol. 313, βαπτίζων τὸν λαόν². Ἡ προσκόλλησις τοῦ ζωγράφου μας εἰς τὰ παλαιὰ πρότυπα δηλοῦται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν μορφήν τοῦ «τρίγωνον τῆς Ἁγίας Τριάδος» καὶ τῆς «δόξης» εἰς τὴν παράστασιν τῆς Μεταμορφώσεως³. Τὸ τρίγωνον τοῦτο συγγενεῦει πρὸς τὸ «τρίγωνον» τῶν αὐτῶν παραστάσεων τῆς Μονῆς Χελανδαρίου⁴ καὶ τῆς εἰκόνης τῆς Δρέσδης⁵. Παρὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ φυσικοῦ τοπίου τελείως παραμορφώνονται τὰ πρότυπα. Τὸ τοπίον ἔχει μόνον σχηματικὴν μορφήν. Τρίγωνα ὁμόροπα ἢ ἐπάλληλα, διαχωριζόμενα δι' ἐντόνων καὶ πλατέων βαθυκαστάνων περιγραμμάτων, διαχωροῦν τὴν ἐπιφάνειαν, ὑποδηλοῦντα τὰς πτυχώσεις καὶ τὸ ἀνώμαλον τοῦ ἐδάφους. Ἡ μερικὴ σχηματοποιήσις αὐτοῦ, ἣ ὁποία ἐμφανίζεται σποράδην ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐπιτείνεται δὲ κατὰ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος καὶ ἐπικρατεῖ κατὰ τὸν 15ον, ἐνταῦθα ὀλοκληροῦται, ὥστε τὸ τοπίον χάνει τὴν φυσικότητά του καὶ

¹ G. Millet, ἐνθ' ἄν.

² G. Millet, Recherches sur l' iconographie de l' évangile, Paris, 1916, 230 κ.ξξ.

³ Περὶ τῆς ἐμφανίσεως τῆς συμβολικῆς αὐτῆς μορφῆς τῆς τριλαμποῦς Θεότητος πρβ. G. Millet, Recherches, 230 κ. ξξ. Ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι ὁ συμβολισμὸς εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν δύο τριγῶνων ἢ τῆς ἐλλείψεως μετὰ τῶν δύο ἐκφυγουσῶν ἀκτίνων, τῶν σχηματιζουσῶν ἐπίσης τρίγωνον, ὡς ἐπὶ τῆς ἡμετέρας παραστάσεως, δὲν προῆλθεν ἐκ τῶν ἡσυχαστικῶν ἐριδῶν τοῦ μέσου τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀλλ' εἶναι πολὺ προγενεστέρα καὶ ἀποτέλεσμα τῶν πρὸ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἡσυχαστικῶν θεωριῶν (J. Meyendorff, St. Gregoire Palamas et la mystique orthodoxe [Σειρὰ Maitres spirituels, ἐκδ. Seuil] 1959, 50 κ.ξξ.). Περὶ αὐτοῦ μαρτυροῦν τὰ ὅμοια πρὸς τὴν ἡμετέραν μορφήν παραδείγματα εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Α ν δ. Ξ υ γ γ ο σ ὄ λ ο υ, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1953, 18 κ.ξξ. πίν. 18-19), τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (G. Millet, Athos, πίν. 67,2), τοῦ ὁποίου αἱ τοιχογραφίαι χρονολογοῦνται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 14ου αἰῶνος κ.ἄ. Τὸ εἰκονογραφικὸν τοῦτο πρόβλημα χρήζει ἰδιαιτέρας ἐρεῦνης.

⁴ G. Millet, ἐνθ' ἄν. πίν. 67,2.

⁵ G. Millet, Recherches, 225 εἰκ. 193.

διαχωρίζεται εἰς γεωμετρικὰς γραμμὰς καὶ σχήματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων τοποθετοῦνται αἱ μορφαί. Ἄλλὰ καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τοπίον παρερμηνεῖται κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ μὴ ἀναγνωρίζεται πλέον ἢ πόλις Ἱερουσαλὴμ εἰς τὴν Βαϊοφόρον, εἰμὴ μόνον διὰ τῶν ἀσυνδέτων πρὸς τὸ σύνολον ἐπάλλεον τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον δὲν περιβάλλει τὰ οἰκήματα, ἀλλὰ περιβάλλεται ὑπ' αὐτῶν. Παρομοία παρεξήγησις τῶν κτισμάτων διαπιστοῦται καὶ εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν¹, ὅπου ταῦτα συμπλέκονται μὲ τὸ κιβώριον. Διότι καὶ ὁ τρουλίσκος αὐτοῦ εἶναι μετέωρος, διατρυπῶν διὰ τῶν κιονίσκων του τὸ τύμπανον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑποτίθεται ὅτι ἐπικάθηται. Εἶναι δηλ. συμπλήμα ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ἄνευ ὄργανικῆς καὶ λογικῆς μεταξὺ τῶν σχέσεως.

Αἱ γινόμεναι τεχνικαὶ καὶ τεχνοτροπικαὶ παρατηρήσεις καὶ αἱ διαπιστωθεῖσαι σχέσεις τῶν ἐξεταζομένων τοιχογραφιῶν πρὸς ὠρισμένα μνημεῖα, σταθερῶς χρονολογημένα, ὀδηγοῦν εἰς τὸν 15ον αἰῶνα. Πότε ἀκριβῶς κατὰ τὸν αἰῶνα τούτου ἐγένετο ἡ δευτέρα εἰκονογραφησις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθῇ. Τὸ ὑπάρχον κόσμημα εἰς τὴν μεταξὺ τῆς ἀνωτάτης ζώνης τῶν παραστάσεων καὶ τῆς στέγης ἐπιφάνειαν καὶ ἐπὶ τῶν κτιστῶν πεσοίσκων τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, καθὼς καὶ τὰ τόξα, τὰ ὁποῖα περιβάλλουν τὰς κεφαλὰς τῶν προτομῶν τῶν Ἁγίων, δὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς τεκμήρια χρονολογικά. Διότι τὸ μὲν κόσμημα, ἐν συγχῆι χρῆσει ὄν κατὰ τὸν 14ον, συνεχίζεται καὶ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα², τὰ δὲ τόξα, ἐμφανιζόμενα κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ εἰς τὰ περισσότερα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπαντώμενα, μόλις κατὰ τὸ μέσον τῆς δευτέρας πεντηκονταετίας τοῦ 16ου αἰῶνος ἐξαφανίζονται³. Μόνον τὰ ἀκόλουθα τρία χαράγματα βοηθοῦν σχετικῶς ὡς *termini ante*.

¹ Ἄ ν δ. Ξυγγοπούλου, Ὑπαπαντή, ΕΕΒΣ, ΣΤ', 1929, 228 κ.ἐξ. ἔνθα παρατίθενται πλείστα σχεδιογραφήματα ἐκ παραστάσεων τῆς Ὑπαπαντῆς, ὅπου καὶ ποικίλαι μορφαὶ κιβωρίων.

² G. Millet, Athos, 10,1. 14,3. 71,2. 134,1. 137,2. 198. 216 κ.ἐξ. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, 274 πίν. XLI.

³ Κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰ μνημεῖα, τὰ φέροντα τόξα, εἶναι τὰ ἑξῆς: Παλαιὸν Καθολικὸν Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων (1483) (Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας 13ου καὶ 14ου αἰῶνος, ΕΕΒΣ, Θ', 1932, 409 εἰκ. 24. Ἄ ν δ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα, πίν. 16), Ἁγιος Νικόλαος τοῦ Δάλλα Καστορίας (1486) (Σ. Πελεκανίδου, Καστορία I, πίν. 179α, 186, 187α), Ἁγιοι Θεόδωροι Σερβίων (τέλος τοῦ 15ου αἰῶν.) (Ἄ ν δ. Ξυγγοπούλου, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, 84 πίν. 13, 14,2), Ἁγιος Νικόλαος Μαγαλειοῦ Καστορίας (τέλος τοῦ 15ου αἰῶν.) (Σ. Πελεκανίδης, ἔνθ' ἄν. πίν. 172β, 174), ναὸς Πέτρου καὶ Παύλου Τιφνάβου Βουλγαρίας (15ος αἰῶν.) (A. Grabar, ἔνθ' ἄν. πίν. XLII), Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι τοῦ Γεωργίου Καστορίας (1547) (Σ. Πελεκανίδης, ἔνθ' ἄν. πίν. 195), παρεκκλήσιον Ἁγίου Γεωργίου Μονῆς Ἁγίου Παύλου Ἄθω (1555) (G. Millet, ἔνθ' ἄν. πίν. 190,2-3. 192,1. 193,1.), Καθολικὸν Δοχειαρίου (1568) (G. Millet,

α) Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην, μεταξὺ τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Νέστορος:

ZPAH (= 1630)

β) Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην, μεταξὺ τῶν Ἁγίων Προκοπίου καὶ Δαμιανοῦ:

ZPA (= 1593)

γ) Εἰς τὸν πεσσὸν τοῦ βορείου παρὰ τὸ τέμπλον τοξωτοῦ ἀνοίγματος καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θυματουργοῦ:

ZME (= 1537)

Ἐπομένως αἱ τοιχογραφίαι ἐγένοντο πρὸ τοῦ 1537. Οὐδεμία ὄμως σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ τῆς τεχνοτροπίας τῶν ἐν λόγῳ τοιχογραφιῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 16ου αἰῶνος, ὡς εἶδομεν, διὰ τὴν ὑποθέσωμεν ὅτι αὐταὶ ἀνήκουν εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος. Πιστεύω ὅτι ὀρθῆ θὰ ἦτο ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 15ου αἰῶνος.

3. Βασιλικὴ Ἁγίου Νέστορος.

Κεῖται ΝΑ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν.

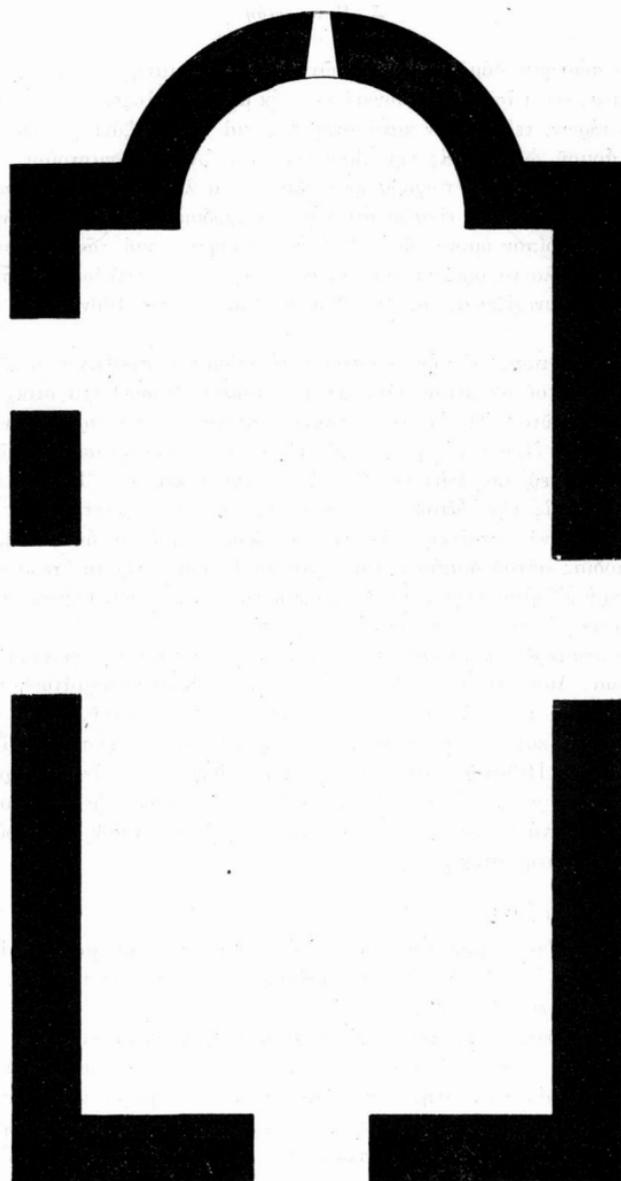
Εὐρίσκεται εἰς ἐρειπωδὴ κατάστασιν, διατηρουμένων εἰσέτι τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης καὶ ἐλαχίστου τμήματος τοῦ νοτίου καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος μετὰ τῆς εἰσόδου καὶ τῆς ὑπεράνω αὐτῆς τοξωτῆς κόγχης τοῦ δυτικοῦ τοίχου (πίν. 22α· β).

Ἀρχιτεκτονικὴ

Τὸ κτίσμα (εἰκ. 4), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 10,90 μ. × 5,70 μ., ἄνευ τῆς ἀψίδος, ἔχει σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ἀπολήγον εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοίχον εἰς ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κόγχην, χορδῆς 3,40 μ. καὶ ἀκτίνας 1,85 μ. Ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων ὁ μὲν νότιος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ τμήμα φέρει δύο ἀνοίγματα, πλάτ. 1,10 μ. καὶ 1,83 μ., μεσολαβοῦντος μεταξὺ αὐτῶν πεσσοῦ μήκους 1,70 μ., ὁ δὲ βόρειος εἰς ἀπόστασιν 5,10 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ διατυρπάται ὑπὸ ἑτέρου ἀνοίγματος πλάτ. 1,70 μ. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀνοίγεται εἰσόδος πλάτ. 1,40 μ., ἄνωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει διακοσμητικὴ τοξωτὴ κόγχη τοῦ αὐτοῦ περῖπου πρὸς τὴν εἰσόδον πλάτους.

Νάρθηξ κτιστός, σύγχρονος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ ὀργανικῶς συνδεόμενος μετ' αὐτοῦ, δὲν νομίζω ὅτι ὑπῆρχε. Πιθανῶς προσετέθη ἀργότερον πρόχειρον ξυλόπηκτον προστώφον, τοῦ ὁποίου τὰ ἴχνη σήμερον ἐξηφανίσθησαν.

ἐνθ' ἄν. 216, 217), Ἁγιος Δημήτριος Παλατίτσας 1570 (ἀδημοσίευτος). Τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ Μ. Ἀνδρόνικος εἰς Μακεδονικά Ι, 1940, 190 κ.εξ.

Εικὼν 4. Κάτοπις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νέστορος.

Τὸ σύστημα δομῆς, ὡς ἐκ τῶν ἐλαχίστων διατηρουμένων τμημάτων τεκμαίρεται, εἶναι ἰσοδόμον, συγκείμενον ἐκ μεγάλων λαξευτῶν σκληρῶν λίθων καὶ πόρων, τεθειμένων κατὰ στρώσεις καὶ σχηματιζόντων δόμους ἄνευ πλατέος ἄρμου, ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐκεῖ τὸ πρὸς τὸν τοιχοβάτην τμήμα εἶναι λίαν κατεστραμμένον, ἐκπεσουσῶν τῶν πλίνθων, εἰκάζω ὅτι καὶ ἡ τοιχοδομία τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς ἦτο περίπου ὁμοία, ἦτοι μεταξὺ τῶν δόμων καὶ τῶν λαξευτῶν λίθων παρενεβάλλοντο ὀριζόντιαι ἢ κατακόρυφαι σειραὶ πλίνθων. Τὸ σύστημα τοῦτο δομῆς συνεχίζεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα εἰς τὴν Αἰανήν.

Ἡ κατάστασις, εἰς ἣν εὗρίσκεται τὸ κτίσμα, δυσχεραίνει πως τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ μνημείου. Οὐχ ἦττον ὠρισμένα διασωθέντα στοιχεῖα βοήθουν πρὸς τοῦτο. Ὡς ἐν τῇ κατόψει φαίνεται, αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ κτίσματος ἦσαν ἐλεύθεραι, μὴ συνεχιζόμενων κατὰ προέκτασιν αὐτῶν ἑτέρων τοίχων, ὅπερ ἀποκλείει τὴν ὑπαρξίν πλαγιῶν κλιτῶν. Ἐπίσης ἐκ τῶν σημειουμένων εἰς τὴν κάτοψιν ἀνοιγμάτων, περὶ ὧν ἐγένετο μόλις λόγος, τὸ μὲν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ βορείου τοίχου, ὡς ἐκ τῆς ὑπαρχούσης ποδιᾶς αὐτοῦ διαπιστοῦται, ἦτο παράθυρον, ἐνῶ τὰ ἕτερα δύο, τὰ κατ' ἀντικρὺ ἀλλήλων εὗρισκόμενα, ἐχρησήμενον ὡς εἴσοδοι. Οὕτως ἐκτὸς τῆς κυρίας δυτικῆς εἰσόδου ὑπῆρχον καὶ δύο πλάγια.

Τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματα στηρίζονται ἐπὶ ἐπιπολῆς γενομένων παρατηρήσεων. Διότι ὅλον τὸ ὄλικόν τῶν κρημισθέντων τμημάτων, τὸ συσσωρευθὲν ἐντὸς τοῦ κλίτους καὶ περὶ τοὺς τοίχους αὐτοῦ, πρὸς δὲ καὶ αἱ φερταὶ ἕλαι καὶ οἱ θάμνοι δέν μοι ἐπέτρεψαν λεπτομερεστέραν ἔρρεναν τοῦ κτίσματος. Πιθανῶς σκαφικὴ ἔρρενα νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀκριβέστερα συμπεράσματα. Τό γε νῦν ἔχον ἡ βασιλικὴ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς μονόκλιτος, στεγαζομένη κατὰ τὸ παραδειγμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου διὰ ξυλίνης σαμαρωτῆς στέγης.

Τοιχογραφία

Ἐκ τοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ οὐδὲν ἀπέμεινεν εἰμὴ μόνον ἡ Πλατυτέρα, καὶ αὐτὴ ἐν πολλοῖς κατεστραμμένη, καὶ εἰς ἐκ τῶν τεσσάρων λιτανεύοντων Ἀγγέλων (πίν. 23β).

Ἡ Θεοτόκος ἐν προτομῇ καὶ εἰς στάσιν δεήσεως φέρει πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς τὸν Ἰησοῦν κατενώπιον, κρατοῦντα εἰς τὴν ἀριστερὰν εἰλητόν. Ἐκ τῆς παραστάσεως ταύτης ἔχουν ἐκπέσει τὸ κάτω μέρος τῆς Πλατυτέρας καὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἡ δεξιὰ χεὶρ αὐτοῦ, τὸ ἄνω τμήμα τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου, ὅλη ἡ δεξιὰ αὐτῆς ἐπιφάνεια τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τὸ ἀκραῖον ἀριστερὸν τμήμα αὐτοῦ. Ἀπεπλύθησαν τὰ σαρκώματα καὶ ἐν μέρει ὁ προπλασμός ὅλων τῶν ὑπαρχόντων προσώπων.

Ἐκ τῶν τεσσάρων Ἀγγέλων διετηρήθη μόνον ὁ πρῶτος δεξιᾷ τῷ βλέποντι (πίν. 23), ὁ ὁποῖος, εἰς στάσιν κατὰ κρόταφόν τριῶν τετάρτων, παριστάνεται ὀλόσωμος μὲ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας κύπτων ἑλαφρῶς πρὸς τὸ κέντρον καὶ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς θυματήριον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἱπιδιον ἐπὶ τοῦ δίσκου τοῦ ὁποίου σταυροειδῶς τὰ γράμματα :

A
(ΓΙ) Ο
C

Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου, τοῦ προσκλίνοντος τὴν κεφαλὴν Ἀγγέλου, ἡ ἐπιγραφή :

ΑΓΓΕΛΟΣ Κ(ΥΡΙΟΥ)

Τὰ πτερά του ἀπλοῦνται κατὰ τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν τοῦ σώματος στροφὴν καὶ κατεύθυνσιν, περιβάλλοντα διὰ τῆς ἄνω καμπύλης αὐτῶν ὁμοκέντρως τὸν φωτοστέφανον. Οὗτος ἦτο ποτὲ χρυσοῦς, αἱ δὲ ἀκμαὶ τοῦ κύκλου ἐτονίζοντο διὰ μέλανος καὶ λευκοῦ περιγράμματος. Ἐκ τοῦ ὠοειδοῦς προσώπου ἔχουν ἐκπέσει οἱ χρωματισμοί. Ἡ πυκνὴ κόμη, ἀφήνουσα ἐλευθέρως τοὺς λωβοὺς τῶν ὠτων καὶ τὸ πλατὺ μέτωπον, προσδένεται κύκλῳ τοῦ κρανίου κατὰ τὸν αὐχένα διὰ λευκῆς ταινίας, τῆς ὁποίας αἱ ἀκμαὶ ἀνεμίζονται ἐλεύθεραι. Φέρει ὑπόλευκον ἱμάτιον μετὰ μαργαριτοποικίλου ἐρυθροῦ περιλαίμιου ἐπιγράμματος, καλύπτοντος διὰ στενῆς λωρίδος τὸ στέρνον καὶ τοὺς ὤμους. Ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἐξαετᾶται, κατερχόμενον μέχρι τῆς κάτω παρυφῆς τοῦ ἱματίου, ἐρυθρὸν ὠράριον, διαιρούμενον διὰ διδύμων ὀριζοντίων γραμμῶν εἰς διάχωρα, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐγγράφεται κατὰ τὸ κέντρον στηλίδον ἀνὰ ἓν γράμμα τῆς λέξεως :

A
Γ
I
O
C

Ἐπισθεν τοῦ πρῶτου Ἀγγέλου διατηρεῖται τὸ ἥμισυ τοῦ φωτοστεφάνου ἐτέρας ὁμοίας μορφῆς. Ὑπεράνω τῆς Πλατυτέρας ὑπῆρχε καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τεταρτοσφαιρίου κυανῆ ζώνη, πλασιουμένη ὑπὸ δύο ὁμοιοχρῶμων παρυφῶν καὶ φέρουσα κατὰ τὸ μέσον τὴν ἐπιγραφὴν :

Ὅρῶν τὸ Βῆμα τῆς Τραπεζίης Κυρίου στήθι τρέμων
ἀναίμακτος Χριστὸς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἡμέραν
καὶ τάγματα ἀσωμάτων ἀγγέλων λειτουργικῶς κυκλοῦσιν αὐτὸ ἐν φόβῳ¹,
ἕξ ἧς διετηρήθησαν αἱ λέξεις :

ΓΓΕΛΩΝ ΑΗΤΟΥΡΓΙΚΟΣ Κ

¹ Ἡ αὐτὴ ἐπιγραφή ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τόξον τοῦ Ἰεροῦ Βήμα-

Ἡ χρονολογία τῆς βασιλικῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῆ βάσει τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ κτηρίου καὶ τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ, διότι, ὡς ἐλέχθη, εἴτε ἐκ μιμήσεως εἴτε ἐκ παραδόσεως ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικά κτήρια τῆς Αἰανῆς, πλὴν τῆς Παναγίας, ἀνεξαρτήτως τοῦ χρόνου τῆς ἰδρύσεώς των, ἔχουν τὸ αὐτὸ σύστημα δομῆς.

Ἡ τεχνολογία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ἐλαχίστων τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπέμειναν, μᾶς ἐπιτρέπουν τὴν χρονολόγησιν αὐτῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τῆς βασιλικῆς, διότι, ὡς διεπίστωσα, τὸ στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι τὸ πρῶτον καὶ τὸ μοναδικόν, τὸ καλύψαν ποτε τοὺς τοίχους τοῦ κτίσματος.

Αἱ τοιχογραφίαι αὗται, ὅμοιαι πρὸς τὰς τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ταξιάρχου καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ, τὰς ὁποίας κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν, προέρχονται πιθανώτατα ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ ζωγράφου τῆς δευτέρας ἐκκλησίας καὶ ἀνήκουν εἰς τὸ μέσον τοῦ 16ου αἰῶνος.

4. Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ.

Ἡ ναῖσκος οὗτος εὐρίσκεται πλησίον τοῦ ποταμοῦ Ἀλιάκμονος, δύο περίπου χιλιόμετρα ΝΑ τοῦ χωρίου Αἰανὴ (πίν. 24α).

Ἀ ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ

Εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ (εἰκ. 5), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 7,65 μ. × 3,15 μ., ἀπολήγουσα εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν εἰς ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς καὶ τριπλευρον ἐξωτερικῶς κόγχην, χορδῆς 2,30 μ. καὶ ἀκτίως 1,00 μ. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναυδρίου μεταγευστέρως προσετέθη εὐρύς νάρθηξ μήκους 5,15 μ. καὶ μεγ. πλάτους 3,80 μ. Ὁ ναῖσκος καλύπτεται δι' ἀμφικλινοῦς ξυλίνης στέγης, ἐπικαθήμενης κατὰ τὴν ἀνατολικὴν μὲν καὶ δυτικὴν πλευρὰν ἐπὶ τριγωνικῶν ἀετωμάτων, κατὰ τὰς μακρὰς δὲ πλευρὰς ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας ἀπολήξεως τῶν τοίχων· προεξέχει αὐτῶν περὶ τὰ 0,40 μ.

Ὁ φωτισμὸς ἐπιτυγχάνεται διὰ τριῶν διλόβων παραθύρων, εὐρισκομένων εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῶν μακρῶν τοίχων, ἑνὸς τοξωτοῦ παραθύρου εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης καὶ ἑνὸς ὀρθογωνίου τετραγώνου εἰς τὸ κέντρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ εἶναι ἰσόδομος, συνισταμένη ἐκ λαξευτῶν σκληρῶν καὶ πῶρων λίθων ἰσοῦψῶν, ἀλλὰ διαφόρου μήκους, τεθειμένων καθ' ὀριζοντίας στρώσεις ἀνίσου πάχους, αἵτινες ἐναλλάσσονται διὰ στρώσεων πλίνθων. Ἐκτὸς τῆς ἐπιμελημένης αὐτῆς τοιχοδομίας, σπανίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας¹, ἡ διακόσμησις τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων

τοῦς τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ (Δ η μ Ε ὑ ἀ γ γ ε λ ῖ δ η, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, 51). Τὴν ἐπιγραφὴν ἐσφαλμένως ἀνέγνωσεν ὁ Δ. Εὐαγγελίδης.

¹ Ἄν. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ τουρ-

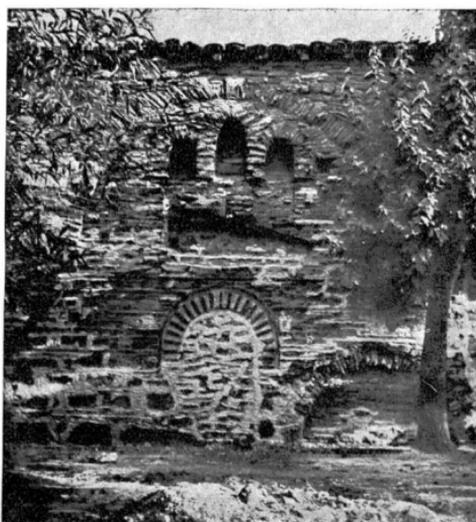
α. Ν.Α. ἄποψις

β. Ἄποψις τῆς ἐσωτερικῆς Ν.Α. πλευρᾶς

α. Ἀποψις νοτίας πλευρᾶς μετὰ τοῦ νάρθηκος

β. Ἀποψις τῆς βορείας πλευρᾶς μετὰ τοῦ ἀρχοσολίου τοῦ τάφου

α. Τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς

β. Κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος τοῦ τριβήλου

Κιονόσρανον μετά μονοκεφάλου άετού.

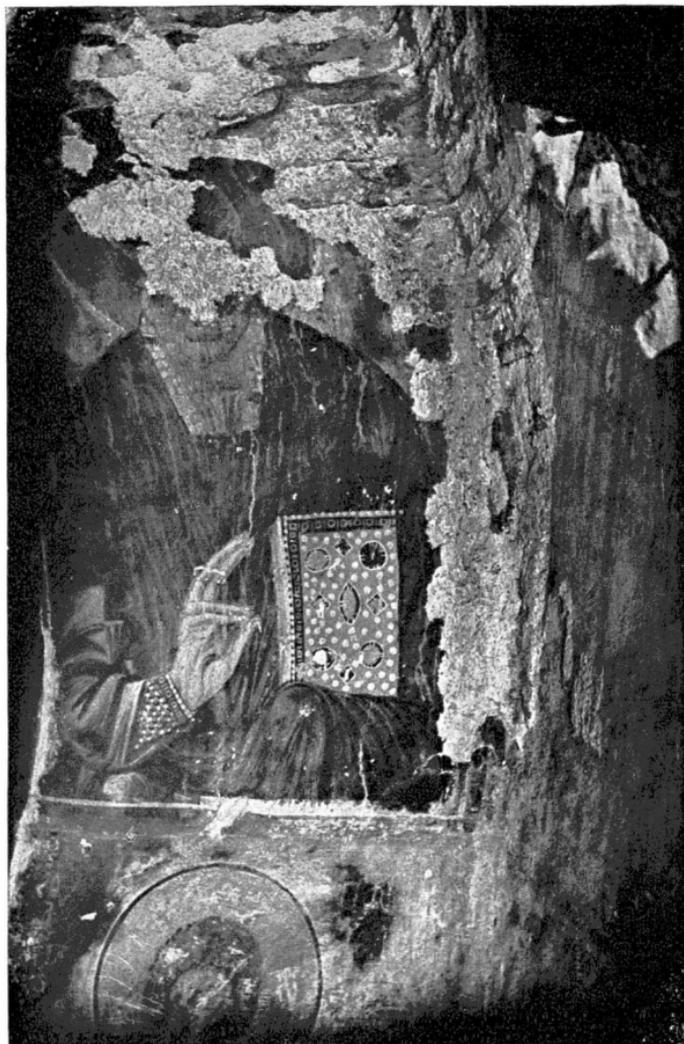
α. Ν.Α. άποψις

β. Άνατολική άποψις

Ὁ Ἅγιος Σαμψών

Ἁδιάγνωστος ἅγιος

Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων

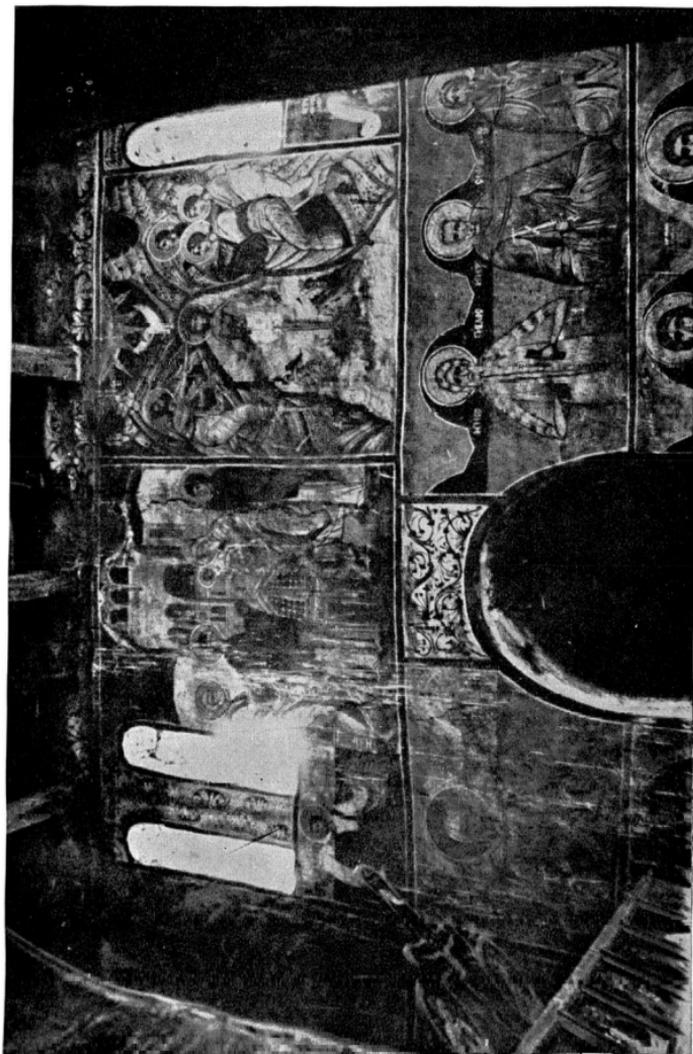
Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

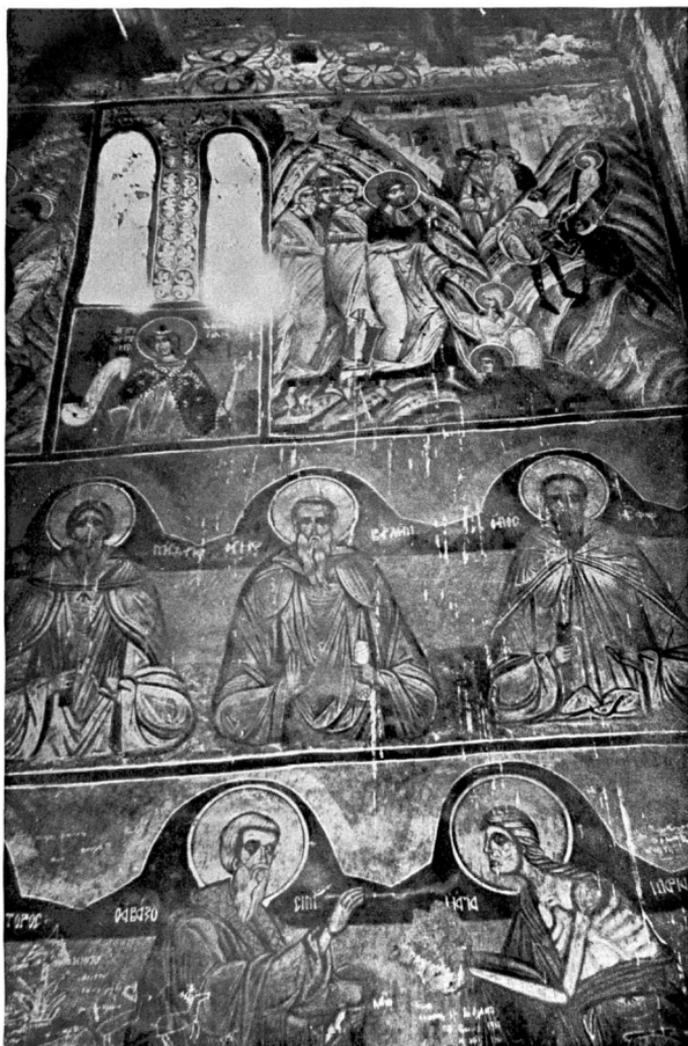
Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός.

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

Τμήμα του νοτίου τοίχου. Ὑκαταντή, Βάπτιστες καὶ οἱ ἅγιοι : Ἀντώνιος, Γαῦλος, Σαμψὼν καὶ Μαροδίαρος.

Τμήμα του νοτίου τοίχου. Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ οἱ Ἅγιοι: Μαρκάριος, Βαρλαάμ, ; , Ζωσιμάς καὶ Μαρία ἡ Αἰγυπτία.

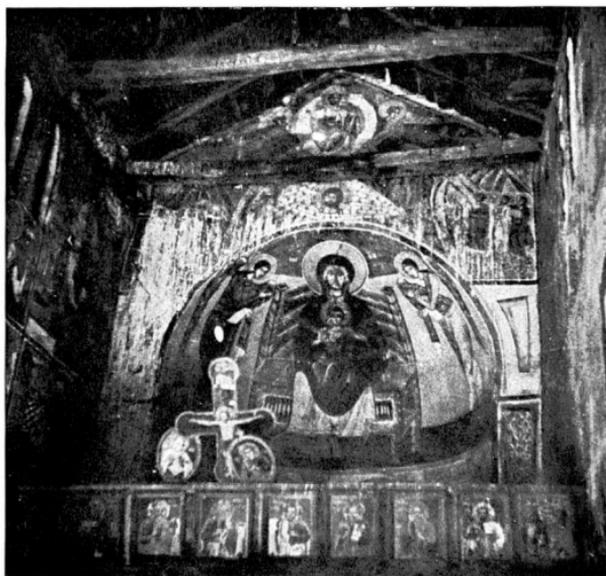
Ἄνα-ολιζιζ τσιγος. Βατοφόρος, Μεταμόρφωσις, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

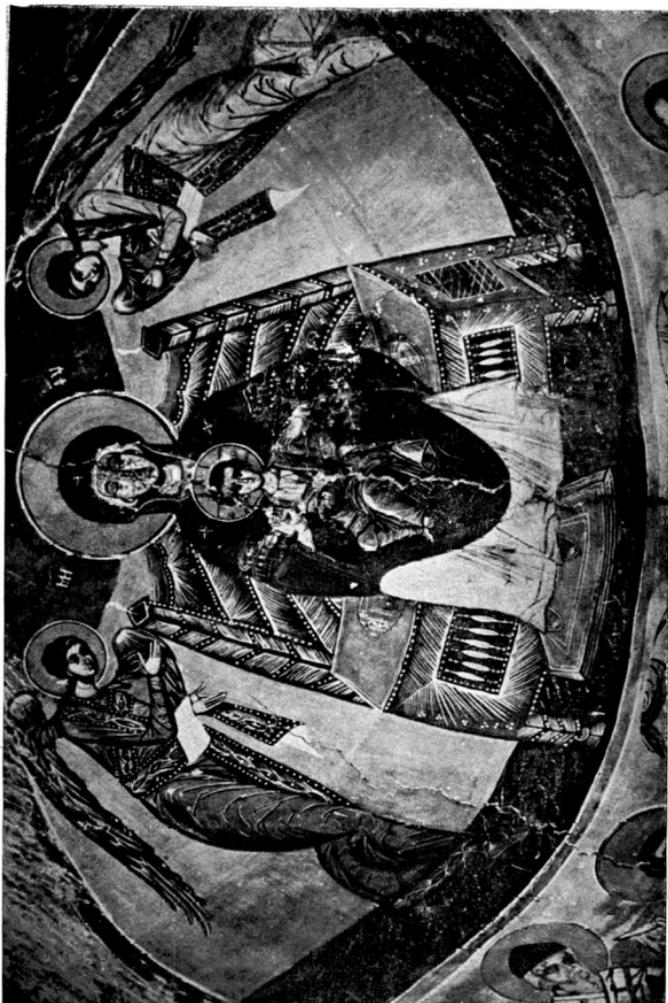
Τμήμα βορείου τοίχου (Ίερόν Βῆμα).
Ἡ εἰς Ἄδου Κάθodos καὶ οἱ ἱεράρχαι Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων
καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

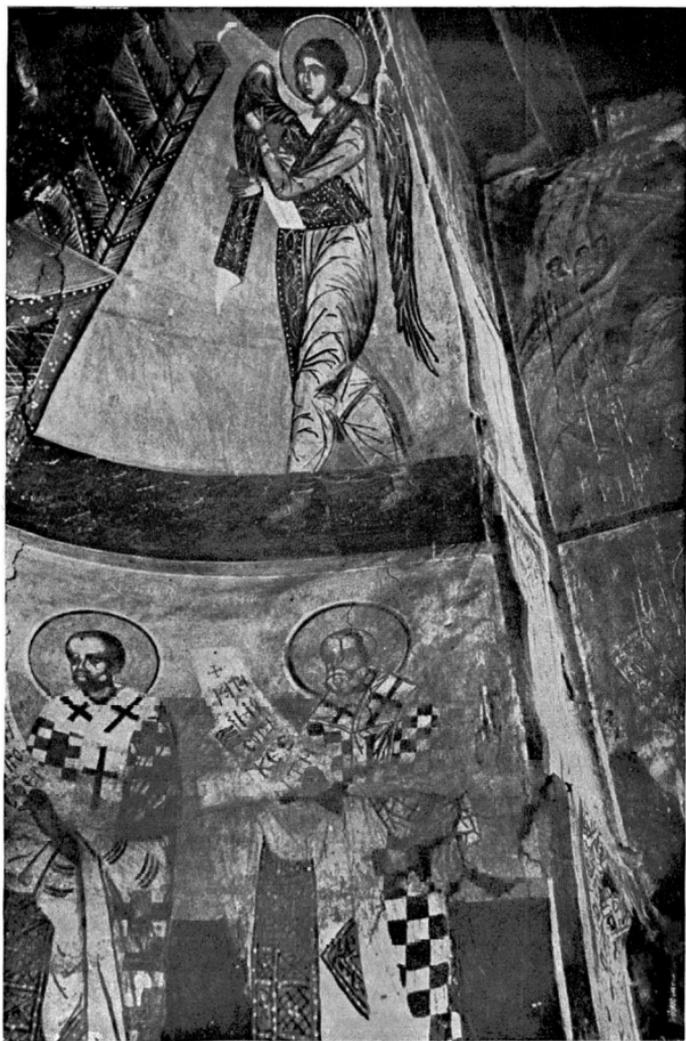
α. Οί "Άγιοι Νέστωρ, Ζωσιμάς και Μαρία ή Λιγυτία.

β. 'Ανατολικός τοίχος. 'Ιερὸν Βῆμα. 'Ανάληψις, "Άγιον Μανδύλιον, Πλατυτέρα.

Ἡ Παρτίσις.

Τμήμα ἐκ τῆς Πλατιτέρας. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, οἱ ἱεράρχαι
Χρυσόστομος καὶ Νικόλαος.

Ἀνατολικὸς τοῖχος. Τμήμα ἐκ τῆς Ἀναλήψεως, Ἅγιον Μικυδύλιον.

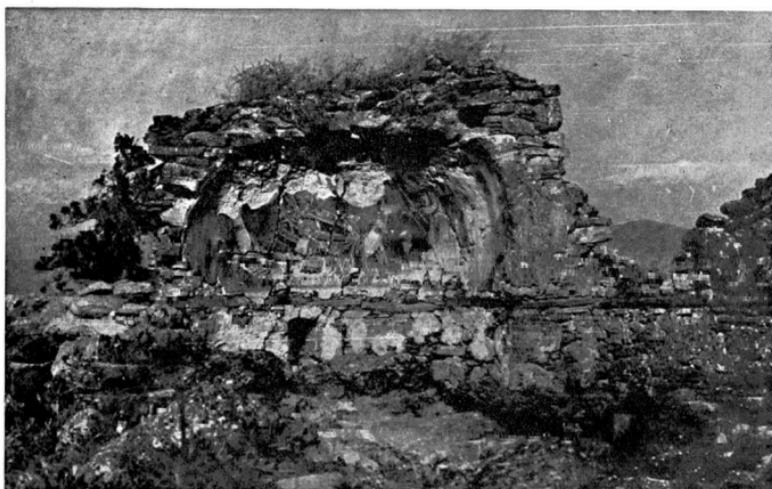
Ἀνατολικὸς τοῖχος. Τμήμα ἐκ τῆς Ἀναλήψεως.

Ὁ Μεγαλομάρτυς.

α. Γενική άποψις τῶν εἰρειλίῶν τῆς βασιλικῆς.

β. Ἐνατολικὸς τοῖχος καὶ κόγχη.

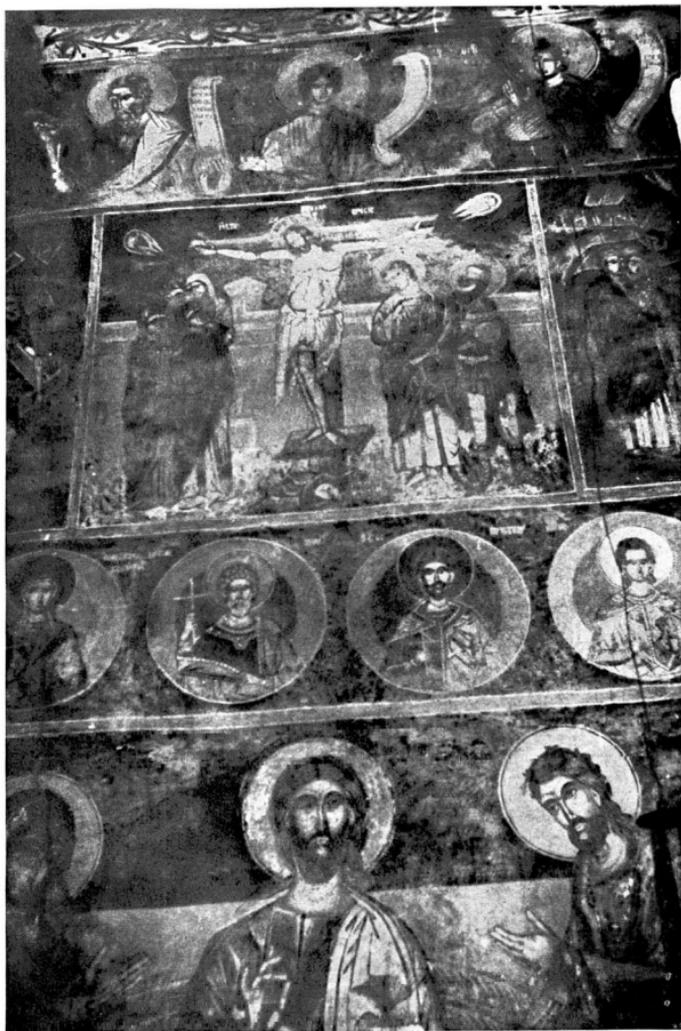
“Αγγελος ἐκ τῆς Πλαυτέρας.

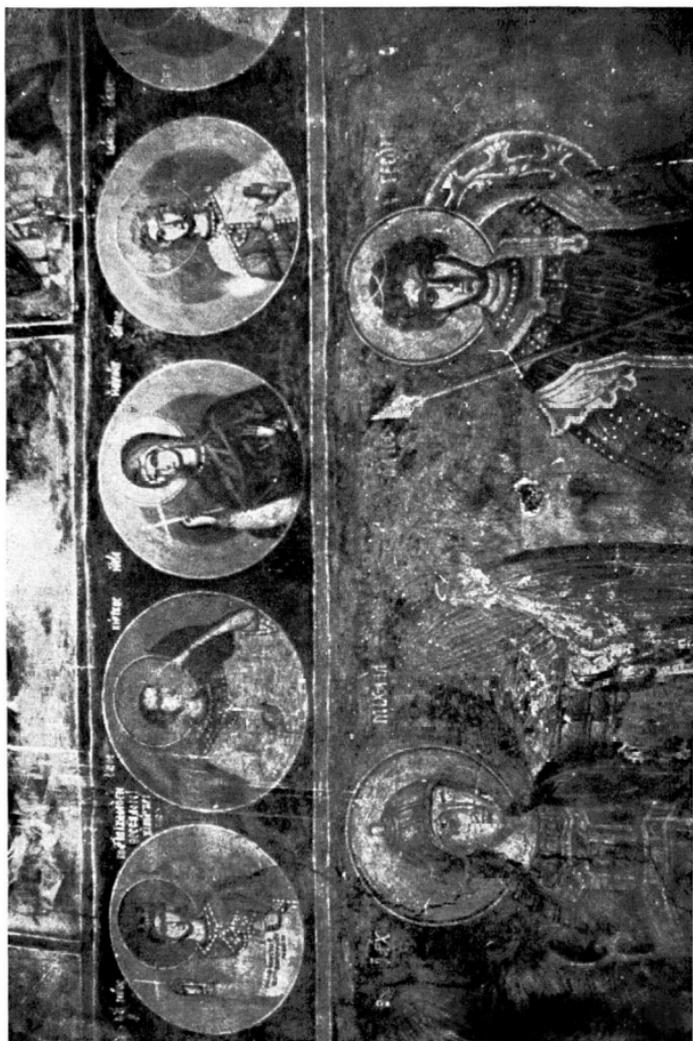
α. ΝΑ ὄψις τῆς βασιλικῆς.

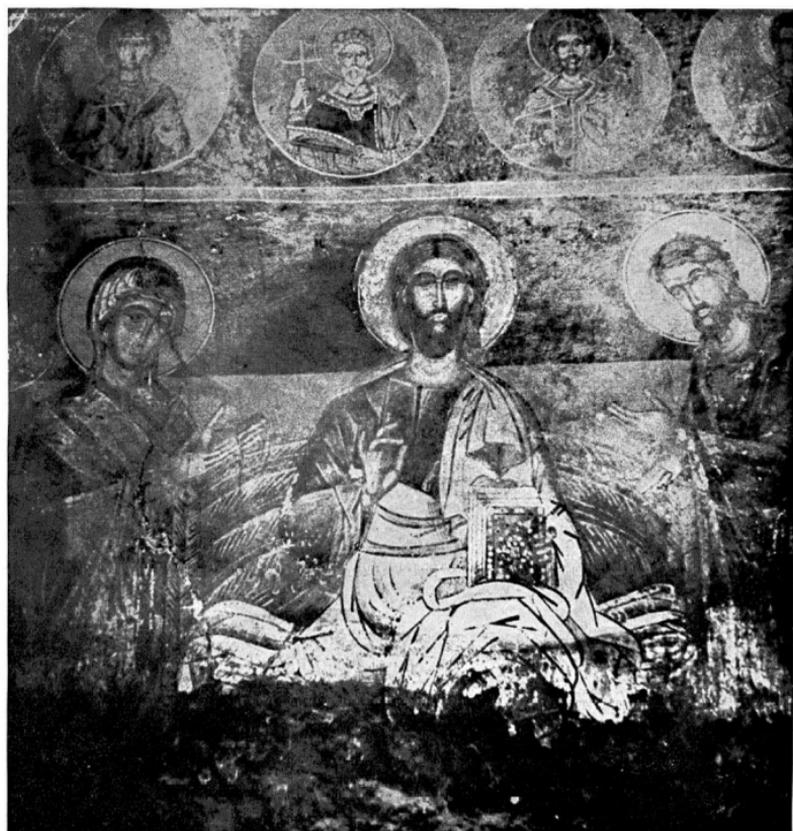
β. Τμήμα τοῦ βορείου τοίχου. Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, Προφήται καὶ οἱ Ἅγιοι : Μιχαὴλ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ, Κήρυκος καὶ Ἰουλίττα.

Τμήμα τοῦ βορείου τοίχου. Προφήται, ἡ Σταύρωσις, οἱ Ἅγιοι :
Παρασκευὴ (:), Μηνᾶς, Βίκτωρ, Βικέντιος.

Νότιος τοίχος. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ἕως Γεώργιος.

Βόρειος τοίχος, Ἡ Δέσις.

Αντικός τοίχος. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, οἱ ἅγιοι : Νίστωρ καὶ Νικητής.

α. Τμήμα ἐκ τῆς Ἀναλήψεως.

β. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή.

Ἡ Πλαυνέζα.

α. Ἡ Γέννησις.

β. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος.

Ἡ Βάρβαρις.

Νότιος τοίχος. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος σπεύδων πρὸς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης

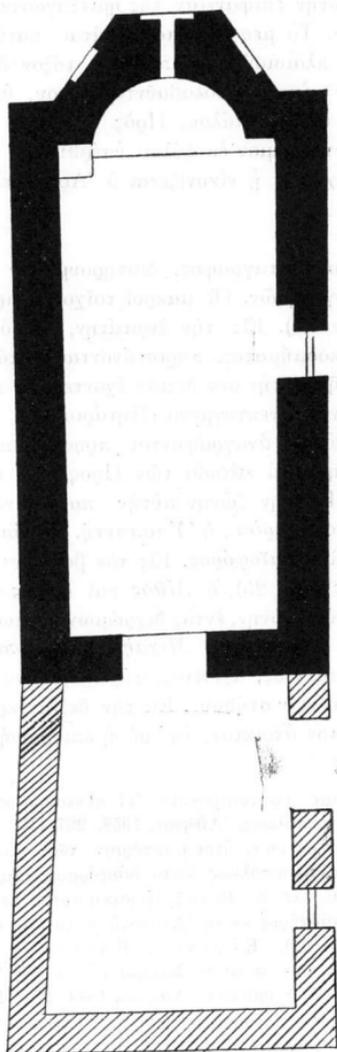
Δυτικός τοίχος. Ἡ Κοίμησις; κτητορικὴ ἐπιγραφή ὁ Ἄρτζάγγελος Γαβριήλ καὶ ὁ Ἅγιος Μεροῦόφιτος.

Άγιος Ιερώνυμος.

Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος.

Εἰκὼν 5. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ταξιάρχου.

περιορίζεται εἰς μεμονωμένα τυφλά τόξα, ἀνά ἓν εἰς ἑκατέραν μακρὰν πλευρὰν. Ἀντιθέτως, ἑκάστην ἐπιφάνειαν τῆς ἡμειξαγωνικῆς κόγχης ἐλαφρύνει ῥαδιὸν τυφλὸν τόξον. Τὸ μεσαῖον διατρυπᾶται κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ ἀπὸ τοξωτὸν παράθυρον, πλαισιούμενον περὶ τὸ τόξον δι' ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἄνω τοῦ παραθύρου αὐτοῦ, μεσολαβούντος δόμου, ὑπάρχει κεραμοπλαστικὸν κόσμημα μορφῆς ψαροκοκκάλου. Πρὸς τὸν ναὸν ὀδηγεῖ χαμηλὴ καὶ στενὴ εἰσόδος μὲ εὐθύγραμμον ἐκ ξύλου ὑπέρθυρον, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἀβαθῆς κόγχη, ἐν ἣ εἰκονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Τοιχογραφία

Ὁ ναῖσκος εἶναι κατάγραφος, διατηρουμένων εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν τῶν τοιχογραφιῶν. Οἱ μακροὶ τοῖχοι διαίρουνται καθέτως εἰς τέσσαρας ζώνας (πίν. 25). Εἰς τὴν ἀνωτάτην, τὴν ὁποίαν ἄνω περιορίζει πλαίσιον ἐξ ἀνθικῶν κοσμήματος, παριστάνονται κατὰ ζεύγη καὶ ἐν προτομῇ δέκα ἑννέα Προφῆται, τὴν μὲν δεξιὰν ἔχοντες εἰς ποικίλας θέσεις, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων, ἐξ ὅσων ἠδυνήθησαν νὰ διαπιστώσω, ἀναγράφονται προφητεῖαι, σχετικαὶ πρὸς τὰς εἰς τὴν δευτέραν ζώνην καὶ κάτωθι τῶν Προφητῶν εἰκονιζομένα σκηνὰς ἐκ τοῦ Δωδεκαόρτου. Εἰς τὴν ζώνην αὐτὴν παριστάνονται εἰς τὸν νότιον τοῖχον: ἡ *Γέννησις τοῦ Κυρίου*, ἡ *Υπαπαντή*, ἡ *Βάπτισις*, ἡ *Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου* (πίν. 24β) καὶ ἡ *Βαῖφοφόρος*. Εἰς τὸν βόρειον: ἡ *Προδοσία*, ὁ *Ἐλκόμενος*, ἡ *Σταύρωσις* (πίν. 25), ὁ *Αἶθος* καὶ ἡ *Εἰς Ἄδου Κάθοδος*. Εἰς τὴν τρίτην, τὴν καὶ στενὴν ζώνην, ἐντὸς διχρῶμων κύκλων Ἄγιοι ἐν προτομῇ. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ νέος μάρτυς *Μιχαήλ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ μαρτυρήσας* (πίν. 26)¹. Οὗτος εἶναι νέος, ἀγένειος, φέρων χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα, πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ σταυρόν, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν εἰλητάριον ἀνοικτόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

κοκρατίας, L' Hellénisme contemporain, Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήναι, 1953, 207 κ.ἑξ.

¹ Νέον Μαρτυρολόγιον, ἤτοι μαρτυρίων τῶν νεοφανῶν μαρτύρων τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ τόπους μαρτυρησάντων, Ἀθήναι, 1856, ἐκδ. β', 46 κ.ἑξ. (ῥωσικὴ αὐτοῦ μετάφρασις ὑπὸ Soloviev, Οἱ χριστιανοὶ μάρτυρες ἐν τῇ Ἀνατολῇ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Πετρούπολις, 1862). Εὐγενίου Βουλγάρεως, Πρὸς Πέτρον τὸν Κλαίρικον ἐπιστολὴ περὶ τῶν μετὰ τὸ Σχίσμα ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῷ θαυμάτων, Ἀθήναι, 1844, 28. Ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου συνετάχθη ὑπὸ Μανουὴλ Μ. Ρήτορος, σφύζεται δὲ ἐν τῷ κώδικι τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Ἐν αὐτῷ περιέχεται καὶ ἐγκωμιαστικὸς λόγος εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Μιχαὴλ τὸν Μαυρουδῆν. Βλ. Α. Π. Κερμέως, Μανουὴλ Κορίνθιος καὶ ἐν ὑμνογραφικῶν αὐτοῦ ποιημάτων (ἀνάπτυκτον ἐκ τοῦ «Παρνασσού»), Ἀθήναι, 1902, 16. Χρυσ. Παπαδόπουλος, Οἱ Νεομάρτυρες, Ἀθήναι, 1922, 19-20.

HCENA Θ(ΕΟ)Ν ΚΗΡΙΤΩ Τ
 ΟΣ ΒΡΕΦΟΣ ΕΚ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΓΕ
 ΝΙΘΕΝΤΑ

Μεταγραφή :

Εἰς ἓνα Θ(εὸ)ν κηρύττω τὸν
 ὡς βρέφος ἐκ Παρθένου γεννηθέντα

Εἰς τὴν τελευταίαν καὶ κατωτάτην ζώνην, ἣτις περιλαμβάνει ὀλοσώ-
 μους Ἁγίους, εἰς τὸν νότιον τοῖχον καὶ παρὰ τὸ Ἱερὸν Βῆμα εἰκονίζεται ὁ
 Ἀρχιστράτηγος Μιχαὴλ (πίν. 26) συμφώνως πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τὴν
 Μακεδονίαν παράδοσιν, καθ' ἣν ὁ Ἅγιος, εἰς οὐ τὸ ὄνομα τιμᾶται ὁ ναός,
 εἰκονίζεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον καὶ παρὰ τὸ εἰκονοστάσιον¹. Ἐναντι
 τοῦ πάτρωνος τῆς ἐκκλησίας Ἀρχαγγέλου παριστάνεται εἰς τὸ ἄκρον τοῦ βο-
 ρείου τοῖχου παρὰ τὸ τέμπλον ἡ Δέσις (πίν. 27). Ἡ παράστασις αὕτη, πα-
 λαῖα οὖσα², εἶναι συνήθης εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικάς. Ἀπὸ τοῦ 14ου
 αἰῶνος δυνάμεθα νὰ τὴν παρακολουθήσωμεν συστηματικῶς, ἀνεξαρτήτως
 τῶν ἀμφιέσεων, τὰς ὁποίας, κατὰ περιόδους, φέρουν ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Θεο-
 τόκος³, εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος.

Εἰς τὴν ἰδίαν κατωτάτην ζώνην εἰκονίζονται προσέτι εἰς τὸν βόρειον
 τοῖχον οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι ἀντιποῖ, καὶ ὁ Ἅγιος Προκόπιος, εἰς δὲ τὸν
 νότιον οἱ Ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος.

Τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀετώματος τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς καταλαμ-
 βάνει ἡ Μεταμόρφωσις. Κάτω ἀπλοῦται ἐφ' ὄλου τοῦ πλάτους τοῦ τοῖχου
 ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἐπὶ δὲ τῶν στενῶν τοίχων ἐκατέρωθεν τῆς εἰ-
 σόδου εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Νέστωρ καὶ Νικήτας (πίν. 28).

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, καταλαμβάνουσα ὅλον τὸ ἀέτωμα, παρι-
 στάνεται ἡ Ἀνάληψις, χωριζομένη διὰ τοῦ Ἱεροῦ Μανδηλίου εἰς δύο τμή-
 ματα. Ἐκ τούτων εἰς μὲν τὸ βόρειον εἰκονίζεται τὸ ἐν ἡμιχόριον τῶν Ἀπο-

¹ Πρβ. Ἀ ν δ. Ξυγγοπούλου, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, 62-79, 104, 107. Καὶ εἰς τὴν Καστορίαν ἐπικρατεῖ ἡ αὕτη παράδοσις ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Πρβ. τὰ μνημεῖα αὐτῆς κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἐν Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ ο υ, Καστορία, πίν. 49α, 57α, 145β, 179α, 188α.

² Ἡ παράστασις τῆς Δέσεως, τοῦλάχιστον εἰς τὴν Μακεδονίαν, εἰκονίζεται εἰς μὲν τὰς τρικλίτους βασιλικάς εἰς τὸ βόρειον κλίτος, ὡς εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀναγύρους τῆς Καστορίας (Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ ο υ, ἔνθ' ἀν. πίν. 31α), εἰς δὲ τὰς μονοκλίτους εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ παρὰ τὸ εἰκονοστάσιον (Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς, ἔνθ' ἀν. 150β, 155β, 168β, 172β, 186α, Ἀνδ. Ξυγγόπουλος, ἔνθ' ἀν. 41, 42, 79).

³ G. M i l l e t, RA, 1908, 180 κ.ἑξ. Ἀ ν δ. Ξυγγόπουλος, ἔνθ' ἀν. 84 κ.ἑξ. Τοῦ α ὐ τ ο ῦ, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ὁ Μέγας Δοῦξ ὁ Ἀπόκαυκος, Ἑλληνικὰ (τμηματικὸς τόμος Σ. Κουγέα), 15, 1957, 132 κ.ἑξ. Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ ο υ, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πιρέσας, 121 κ.ἑξ. σημ. 332.

στόλων (πίν. 29α), προηγουμένης τῆς Θεοτόκου, ἥτις ἔχει τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους ἐν δεήσει, εἰς δὲ τὸ νότιον τμήμα τὸ ἕτερον ἡμιχόριον, τοῦ ὁποίου ἠγεῖται λευκοζίτων Ἄγγελος. Τούτου τὸ πρόσωπον κατεστράφη. Τὴν κορυφὴν τοῦ αετώματος πληροῖ ἡ παράστασις τοῦ Κυρίου ἐντὸς λευκῆς ἔλλειψοειδοῦς δόξης, φερομένης ὑπὸ δύο Ἄγγέλων, ἡμφιεσμένων λευκὸν ἐσωτερικὸν ἔνδυμα καὶ πολύπτυχον ῥοήσιον ἱμάτιον. Εἰς τοὺς στενοὺς τοίχους ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ καὶ ἡ Θεοτόκος, δηλ. ἡ παράστασις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Εἰς τὴν κόγχην καὶ ἐπὶ κάμπου, κατὰ τὸ ἄνω ἡμικυανοῦ φωτεινοῦ, εἰς τὸ μέσον φαιοῦ καὶ εἰς τὴν κάτω ζώνην καστανόχρου, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἡ Πλατυτέρα (πίν. 30) μετὰ τὴν ἐπιγραφήν:

M(HTH)P Θ(EO)Y Η ΟΛΗΓΗΤΡΙΑ

ἔχουσα τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἐν δεήσει καὶ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους καὶ ἐντὸς καρδιοσχίμου διχρώμου δόξης, ἐχούσης τὴν μορφήν κολυμβήθρας, τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ καὶ εὐλογοῦντα διὰ τῶν δύο χειρῶν. Ὅπισθεν τῶν τοιχωμάτων τῆς ἰδιομόρφου αὐτῆς δόξης προβάλλουν συνεχόμενοι αἱ γωνίαι τεμνομένων τριγώνων. Ἐτερον ὅμοιον παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ, ἀντὶ ἐν ἐγκολπίῳ πρὸ τοῦ στήθους τῆς μητρὸς του, ἐν κολυμβήθρᾳ, συνητήσαμεν καὶ εἰς τὴν Πρέσπαν, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ (1742)¹, θὰ ἴδωμεν δὲ καὶ κατωτέρω εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰανῆς. Καὶ ἄλλοτε ἐπεχείρησα νὰ ἐρμηνεύσω τὸν εἰκονογραφικὸν τοῦτον τύπον, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ μὲ ἱκανοποιῇ πλήρως, ὁμολογῶ, ἢ δοθεῖσα τότε ἐρμηνεῖα². Ἐπίσης εἰς τὸν ξεεταζόμενον τύπον τοῦ Ταξιάρχου προστίθενται καὶ τὰ τεμνόμενα τρίγωνα. Ταῦτα ἔχουν πιθανῶς τὸν ἴδιον λόγον καὶ τὴν αὐτὴν ἐνοίαν, τὴν ὅποιαν ἔχουν καὶ εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως, ὅπου ἐμφανίζονται ἀπὸ τοῦ 14ου ἤδη αἰῶνος, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω. Ὅπως δὴποτε ἕτερον ὅμοιον παράδειγμα εἶναι ἄγνωστον εἰς ἐμὲ πρὸς τὸ παρόν. Ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, ἡμφιεσμένοι βασιλικὴν μαργαριτοπερικλειστον στολήν, προσκλίνοντες καὶ ἔχοντες τὰς χεῖρας ἐν δεήσει.

Τὴν παράστασιν τῆς Πλατυτέρας διαχωρίζει ἀπὸ τὴν πλατεῖαν ζώνην τῶν ἐν τῷ κυλίνδρῳ τῆς κόγχης Ἱεραρχῶν κόσμημα ἐκ συνεχομένων ὁμβίων μετὰ ὀκταφύλλων ῥοδάκων καὶ ἐναλλασσομένων χρωμάτων: ἐρυθροῦ, πρασίνου, φαιοῦ καὶ κιτρίνου.

Ἐπὶ τὴν Πλατυτέραν, ἐντὸς τῆς ἡμικυλινδρικήσ κόγχης καὶ ἀνωθεν τοῦ μικροῦ τοξωτοῦ παραθύρου, παριστάνεται Ἁγία Τράπεζα καὶ ἐπ' αὐτῆς δισκίριον μετὰ ὑψηλὴν βάσιν, ἔχον ἐντὸς αὐτοῦ ὕπτιον τὸ γυμνὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, κεκαλυμμένον ἐν μέρει ὑπὸ ἐτέρου ἀστερίσκου. Τὴν Τράπεζαν

¹ Σ. Πελεκανίδης, ἐνθ' ἄν. 24.

² Σ. Πελεκανίδης, ἐνθ' ἄν.

καλύπτει κιβώτιον, στηριζόμενον ἐπὶ ὑψηλῶν κιονίσκων. Ἐκατέρωθεν τῆς παραστάσεως αὐτῆς προσκλίνουσι οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, κρατοῦντες δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ῥιπίδια.

Τέλος, ἀριστερὰ τῆς Τραπεζίης ὁ *Μέγας Βασίλειος*, φέρων πολυσταύριον φελώνιον καὶ κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας ἀνοικτὸν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ :

ΞΞΕΡΕ ΤΩΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΑΧΡΑΝΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΥΠΙΕΡΕ(υλογημένης)

δεξιὰ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μὲ ὅμοιον πρὸς τὸν *Μ. Βασίλειον* φελώνιον καὶ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ :

Ο Θ(εὸ)C ὁ Θ(εὸ)C Ο ΤΟΝ
ΟΥΡΑ ΝΗ ΟΝ ΑΡ ΤΟΝ ΤΗ ΤΡΟ
ΦΗ ΤΟΥ

Ἐπιγραφαί :

Ἐσωτερικῶς καὶ ἄνω τῆς εἰσόδου τῆς βασιλικῆς εἶναι γεγραμμένη διὰ κεφαλαίων μελανῶν γραμμάτων ἐπὶ λευκοῦ κάμπου ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (πίν. 29β), ἔχουσα ὡς ἑξῆς :

*** ΑΝΗΓΕΡΘΙ ΚΑΙ ΑΝΗΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΗΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ
ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΙΧΑΗΛ
ΔΗΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΕ ΚΟΠΟΥ ΤΕ ΚΑΙ ΜΟΧΘΟΥ ΤΟΥ
ΕΝΤΗΜΟΤΑΤΟΥ ΑΡΧΟΥ ΚΥΡ ΣΤΟΛΙ ΑΜΑ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΗΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ : ΕΤΕΛΙΘΗ Η ΕΝ Μ(Η)ΝΗ ΗΟΥ
ΛΙΟΥ ΚΗ ΗΜΕΡΑ ΣΑΒΑΤΟ. ΕΤ(ΟΥ)C ζΕΞ Ν. Ιν(δικτιῶν)ος Ζ

Μεταγραφή :

*** Ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ διὰ συνδρομῆς τε κόπου τε καὶ μόχθου τοῦ ἐντιμοτάτου ἀρχ(ον)τος κὺρ Στόλη ἄμα καὶ τῆς συ(μ)βίου αὐτοῦ : Ἐτελειώθη ἐν μ(η)νὶ Ἰουλίῳ ΚΗ, ἡμέρᾳ Σαββάτῳ. Ἐτ(ου)ς ἐπτάκις χιλιοστοῦ (ΖΝΖ).

Ἰν(δικτιῶν)ος Ζ'

Τὸ ἔτος ΖΝΖ=1549 ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸν Ζ' Ἰνδικτιῶνα. Ἐπίσης ἡ ΚΗ Ἰουλίου τοῦ ἔτους αὐτοῦ εἶναι ἡμέρᾳ Σάββατον¹.

5) Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου

Ἡ μικρὰ αὕτη μονόκλιτος καὶ ξυλόστεγος βασιλική, σχήματος ἀκανοῖστου τετραγώνου, μήκους 5,20 μ. καὶ πλάτους κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν αὐ-

¹ H. Lietzmann, *Zeitrechnung* (Sammlung Göschen), Berlin 1934, 60.

τῆς τμήμα 3,50 μ., κατὰ τὸ δυτικὸν δὲ 3,15 μ. (εἰκ. 6), κεῖται ὀλίγα μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ ναυδρίου τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ.

Ἡ τοιχοδομία αὐτῆς εἶναι ἀπλῆ ἐκ λίθων ἀργῶν μετ' ἀφθόου κοινιάματος. Εἰς τὸ κέντρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει τετράγωνος χαμηλὴ εἴσοδος με εὐθύγραμμον ὑπέρθυρον, φέρον ὑπεράνω ἀβαθῆ κόγχην. Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς νοτίας μακρᾶς πλευρᾶς ἀνοίγεται τετράγωνον παράθυρον διευρυνόμενον πρὸς τὰ ἔσω.

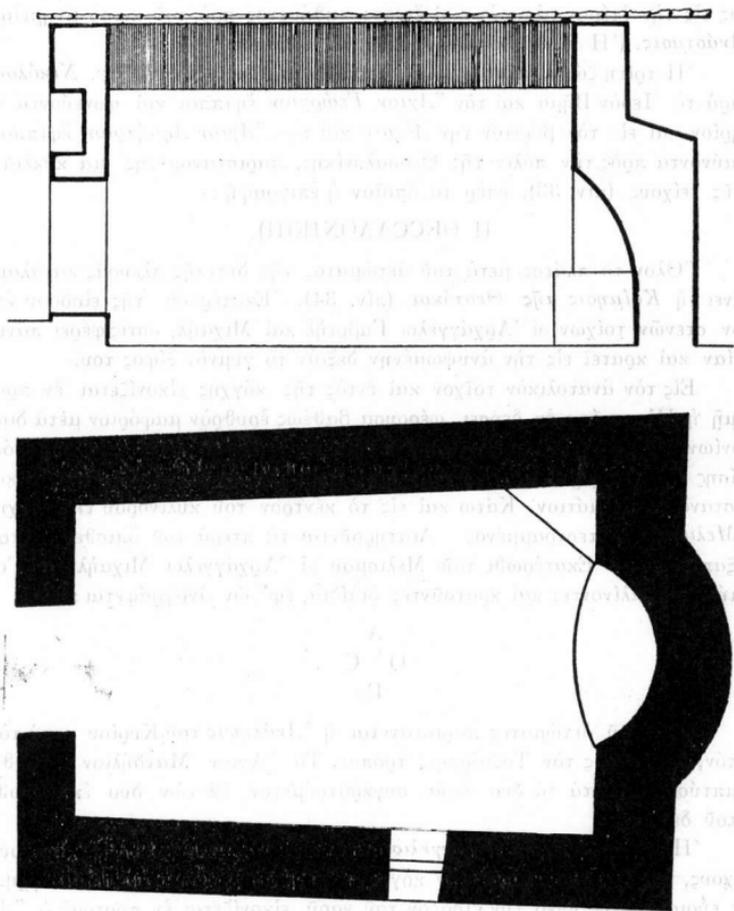
Τοιχογραφία

Ἡ βασιλικὴ εἶναι κατάγραφος. Ἡ διατήρησις τῶν τοιχογραφιῶν κακή. Ἄλλαι ἐξ αὐτῶν ἐξέπεσαν, ἕτεραι ἀπώλεσαν τὴν συνοχὴν των με τοὺς τοίχους καὶ εἶναι ἐτοιμόρροποι καὶ ἐλάχισται εὐρίσκονται εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν.

Αἱ μακრაὶ πλευραὶ διαιροῦνται εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἄνω, ἡ καὶ στενωτέρα, περιλαμβάνει προτομὰς προφητῶν ἐν ἐγκολπίοις. Δυστυχῶς ἐκ τῶν προφητικῶν τούτων μορφῶν αἱ περισσότεραι κατεστράφησαν, αἱ δὲ ὑπόλοιποι εἶναι τελείως δυσδιάκριτοι. Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην εἰκονίζονται σκηναὶ ἐκ τοῦ Δωδεκαόρτου, διαχωριζόμεναι ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα εἰκονίζονται κατὰ σειράν:

Γέννησις (πίν. 31α). Ἡ Θεοτόκος ἐξηλωμένη εἰς τὸ κέντρον καὶ διαγωνίως τῆς εἰκόνης στρέφει τὸ ἄνω σῶμα πρὸς τὸν θεατὴν, στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν τῆς ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρός. Φέρει βαθέως ἐρυθρὸν μαφόριον μετὰ ἰσχυρῶν παραλλήλων πτυχῶν καὶ ἐντόνων εἰς μεγάλην ἐπιφάνειαν φώτων. Εἰς τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν ὁ Ἰωσήφ καθήμενος ἀκούει τὸν πατρ' αὐτὸν καὶ κατὰ τὸ ἡμισυ ὀπισθεν τοῦ βράχου γέροντα βοσκόν, φέροντα σκιᾶδιον λευκὸν καὶ μαύρην ποιμενικὴν ῥάβδον. Εἰς τὸ κέντρον καὶ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τῆς εἰκόνης ἡ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ. Κατὰ τὸ δεξιὸν Ἄγγελος συνδιαλεγόμενος μετὰ δύο νέων ποιμένων, ἐνῶ ἡ ποιμνὴ αὐτῶν βόσκειται ἐπὶ τῶν βράχων. Τὸ ἄνω ἀριστερὸν τμήμα τῆς παραστάσεως, ἐνθα οἱ Μάγοι, οἵτινες μόλις διακρίνονται, καὶ ἡ ἑτέρα ὀμάς τῶν Ἀγγέλων, εἶναι κατεστραμμένον. *Υπαπαντὴ*. Δεξιὰ τοῦ θυσιαστηρίου ὁ Συμεὼν, ἔχων τὸν Χριστὸν ἐν ἀγκάλαις καὶ κύπτων ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ἀριστερὰ ἡ Θεοτόκος. Ὄπισθεν αὐτῆς ἡ Ἄννα, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ Ἰωσήφ. Χρώματα: ἐρυθρὸν, ἰόχρουν, πρασινόφαιον, κίτρινον. *Βάπτισις* (πίν. 32). Ὁ Ἰησοῦς κατ' ἐνώπιον, φέρων τὴν δεξιὰν κεκαμμένην πρὸ τοῦ στήθους. Τέσσαρες Ἄγγελοι. Ὁ Ἰωάννης φέρει μόνον χιτῶνα ἄνευ μηλωτῆς. *Μεταμόρφωσις*. Δόξα κυκλική. Τὸ σύνολον τῶν βράχων ἀπεδόθη διὰ ῥοδίνου χρώματος.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου: Ἡ *Προδοσία*. Πολυπρόσωπος, ἡμικυκλικῶς

Εἰκὼν 6. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

διατεταγμένη παράστασις, δυσδιάκριτος πλέον. *Σταύρωσις*. Ὅπισθεν τῆς Θεοτόκου μόνον ὁ στρατιώτης, ὁ λογχίζων τὸν Χριστόν. Ἰωάννης καὶ Ἑκατόνταρχος. Ὁ *Λίθος*. Αἱ μυροφόροι εἰς τὸ ἄκρον, δύο Ἄγγελοι παραλλήλως εἰς τὴν ἑτέραν πλευρὰν καὶ ἕτερος καθήμενος πρὸ τοῦ κενοῦ μνημείου. Ἄνάστασις. (Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος). Κατεστραμμένη.

Ἡ τρίτη ζώνη περιλαμβάνει εἰς τὸν νότιον τοῖχον τὸν Ἄγ. Νικόλαον παρὰ τὸ Ἱερὸν Βῆμα καὶ τὸν Ἄγιον Γεώργιον ἔφιππον καὶ φρονέοντα τὸ θηρίον καὶ εἰς τὸν βόρειον τὴν Δέσπιν καὶ τὸν Ἄγιον Δημήτριον ἔφιππον, ἐλαύνοντα πρὸς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης, παριστανομένης διὰ κυκλοτεροῦς τείχους (πίν. 33), ὑπὲρ τὸ ὁποῖον ἡ ἐπιγραφή :

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚ(Η).

Ὅλον τὸ πλάτος μετὰ τοῦ ἀετώματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καταλαμβάνει ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* (πίν. 34). Ἐκατέρωθι τῆς εἰσόδου ἐπὶ τῶν στενῶν τοίχων οἱ Ἀρχάγγελοι Γαβριὴλ καὶ Μιχαὴλ, ὅστις φέρει πανοπλίαν καὶ κρατεῖ εἰς τὴν ἀνυψωμένην δεξιάν τὸ γυμνὸν ξίφος του.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον καὶ ἐντὸς τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἡ Πλατυτέρα ἐν δεήσει, φέρουσα βαθέως ἐρυθρὸν μαφόριον μετὰ διαγωνίων καὶ ἐντόνων πτυχώσεων (πίν. 35). Πρὸ τοῦ στήθους τῆς ὁ Χριστός, ἐπίσης ἐν προτομῇ καὶ ἐντὸς ἰδιομόρφου δοχείου. Φέρει λευκὸν χιτῶνα καὶ καστανόχρουν ἱμάτιον. Κάτω καὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ κυλίνδρου τῆς κόγχης ὁ *Μελισμός*, κατεστραμμένος. Διατηροῦνται τὰ πτερὰ τοῦ ὀπισθεν αὐτοῦ Ἐξαπτεροῦ. Ἐκατέρωθι τοῦ Μελισμοῦ οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, προσκλίνοντες καὶ κρατοῦντες ῥιπίδια, ἐφ' ὧν ἀναγράφεται :

Α
Ο C
Γ

Ἐπὶ τοῦ ἀετώματος παριστάνεται ἡ Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου κατὰ τὸν αὐτόν, ὡς καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην, τρόπον. Τὸ Ἄγιον Μανδύλιον ἐνταῦθα συμπύκνεται κατὰ τὰ δύο ἄκρα, συγκατατούμενον ἐκ τῶν δύο ἑκατέρωθι αὐτοῦ δένδρων.

Ἡ παράστασις τοῦ *Ἐδαγγελισμοῦ* εἰκονίζεται εἰς τοὺς δύο στενοὺς τοίχους, τοὺς περιβάλλοντας τὴν κόγχην. Ἐξωτερικῶς καὶ ἐπὶ τῆς κόγχης, τῆς εὐρισκομένης ὑπὲρ τὴν εἰσόδον τοῦ ναοῦ, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Ἄγιος Νικόλαος (πίν. 31β).

Ἐπὲρ τὸ ἑσωτερικὸν ὑπέρθυρον διατηρεῖται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (πίν. 34) :

ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ(ΑΙ) ΑΝΗΧΤΟΡΙΘ(Η) Ο ΘΗ(ΟC)
 Κ(ΑΙ) Π(ΑΝ)CΕΙΠΤΟC ΝΑΟC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΕΡΑΡ-
 ΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
 ΔΙΑ ΧΗΝΑΡΟΜΗC Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΕΝΤΙ-
 ΜΟΤΑΤΟΥ CΤΟΛΙ Κ(ΑΙ) Τ(ΗC) ΧΗΒΙΟΥ
 ΑΜ(Α): ΕΤ(ΟΥC) ΖΞ ΙΟΥ(ΔΙΟΥ) ΙΖ/ ΔΙΑ
 ΧΕΙΡΟC ΕΜΟΥ ΖΑΧΑΡΙΟΥ Ι(Ε)Ρ(Ο)ΔΙΑ
 ΚΟΝΟΥ ΤΑΧΑ Κ(ΑΙ) ΑΜΑΘ(ΟΥC).

Μεταγραφή:

Ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ Ἁγίου ἱεράρχου καὶ θαυματουργοῦ Νικολάου διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ ἐντιμότητος Στόλη καὶ τῆς συμβίου ἄμα: Ἔτους ΖΞ, Ἰουλίου ΙΖ, διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ζαχαρίου, ἱεροδιακόνου τάχα καὶ ἀμαθοῦς.

Τεχνοτροπία καὶ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ναυδριῶν τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νέστορος.

Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ναυδριῶν τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου δίδονται αἱ χρονολογίαι, κατὰ τὰς ὁποίας ἐξετελέσθησαν αἱ τοιχογραφίαι. Καὶ τοῦ μὲν Ταξιάρχου ἡ εἰκονογράφησις ἐγένετο τὸ ἔτος 1549, ἡ δὲ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τὸ ἔτος 1552 ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Ζαχαρίου διακόνου. Ἀμφοτέρων τῶν ναίσκων κτήτορες εἶναι ὁ ἄρχων Στόλης (= Ἀποστόλης) καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ. Ἡ χρονολογία τῶν ὀλίγων τοιχογραφιῶν τῆς κόγχης τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νέστορος εἶναι ἄγνωστος.

Κοινὸν γνώρισμα τῶν τοιχογραφιῶν τούτων εἶναι ἡ τεχνικὴ, ἥτις εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς ὅλας. Εἰς τὰ πρόσωπα, ἐπὶ σκοτεινοῦ προπλασμοῦ, ἐπιτίθεται φωτεινὸν στρώμα, τὸ ὁποῖον εἰς μὲν τὰς παρεῖας εἶναι πλατὺ, ἀπλούμενον ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας αὐτῶν, εἰς δὲ τὰς ἀκμὰς τῶν προεξεχόντων ὄγκων δὲν περιορίζεται εἰς λεπτήν, ὡς συνήθως, γραμμὴν, ἀλλὰ μεταβάλλεται εἰς παχεῖαν σχετικῶς πινελιάν, ἡ ὁποία ἐξαιρεῖ τὴν πλαστικότητα. Οὕτως ἀποδίδονται αἱ ῥίγες, τῆς σκιᾶς περιοριζομένης εἰς τὸ ἐλάχιστον πάχος κατὰ τὴν δεξιὰν ἢ ἀριστερὰν πλευράν. Ἡ ῥίζα τῆς ῥινὸς δηλοῦται μὲ ἰσχυρὰν σκιάν, τῆς ὁποίας συνέχειαν ἀποτελοῦν αἱ ὀφρυές. Ὑπεράνω αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ἀφειρησίας—τῆς ῥίζης τῆς ῥινὸς—ἐκκινουσαί, σχηματίζονται ἐπάλληλοι πρὸς τὰς ὀφρυς σκιάι, ἐντόνως καμπύλαι. Ὅλον τὸ ἄλλο μέτωπον εἶναι φωτεινόν. Ἐπίσης ἡ ὑπὸ τὸ κάτω χεῖλος σκιά, σχηματοποιημένη εἰς παραλληλόγραμμον μὲ διαπλατυνομένας τὰς στενὰς πλευράς, εἶναι τὸ γενικὸν γνώρισμα τῶν μὴ φερόντων γένειον προσώπων. Αὐταὶ εἶναι αἱ γενικαὶ τεχνικαὶ ἀρχαὶ εἰς τὰ τρία μνημεῖα, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὴν τεχνικὴν τοῦ 16ου αἰῶνος¹. Ἐξαιρέσειν ἀποτελεῖ ἡ Πλατυτέρα

¹ Ἄνδ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα 94 κ.ἑξ.

τοῦ Ταξιάρχου (πίν. 30), τῆς ὁποίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ σύνολον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, τὸ πρόσωπον κατὰ τοὺς κροτάφους εἶναι λίαν πεπλατυσμένον. Ἐλλείπουν αἱ φυσικαὶ καμπύλαι εἰς τὰς παρειάς. Ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ προσώπου πρὸς τὸ πηγούνι εἶναι ἀφύσικος καὶ βεβιασμένη. Γενικῶς ὅλον τὸ πρόσωπον, πλὴν τῶν ὀφθαλμῶν, ἀπεδόθη λίαν ἀτέχνως. Εἶναι ἄψυχον καὶ συμβατικόν. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κορμοῦ τῆς Θεοτόκου. Οἱ ὄμοι εἶναι στενοί, τὸ στήθος περιορισμένον, ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ λίαν ἐπιμήκης. Ὡσαύτως αἱ ἐν δεήσει χεῖρες εἶναι δυσαναλόγως λεπταί. Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἴδιος τεχνίτης, ὁ ὁποῖος ἐτοιχογράφησεν ὅλον τὸν ναόν, ἐξετέλεσε καὶ τὴν Πλατυτέραν, τότε πρέπει νὰ χαρακτηρίσωμεν αὐτὴν ὡς ἐργασίαν ἀτυχοῦς στιγμῆς τοῦ ζωγράφου.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ τεχνικὴ, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, εἶναι ὁμοία καὶ εἰς τὰ τρία σύνολα τῶν ἐξεταζομένων τοιχογραφιῶν καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθῆ εἰς ἓνα τεχνίτην. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν. Αἱ παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι ὅμοιαι (πίν. 28, 34) παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως δίδουν τὴν ἐντύπωσιν οὐσιαστικῆς μεταξὺ τῶν παραλλαγῆς. Ἄλλὰ αἱ διαφοραὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν προσώπων, τὴν διαμορφώσιν τῶν ἀρχιτεκτονημάτων καὶ τῆς διαρθρώσεως γενικῶς τῆς συνθέσεως εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀνίσων εἰς ἔκτασιν ἐπιφανειῶν, τὰς ὁποίας εἶχεν ὁ τεχνίτης εἰς τὴν διάθεσίν του εἰς τοὺς δύο ναοὺς. Εἰς τὸν Ταξιάρχην ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι πλατύτερος καὶ ὑψηλότερος τοῦ παραλλήλου τοῖχου τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Διὰ τοῦτο ἡ σύνθεσις εἰς τὸν δεύτερον, καταλαμβάνουσα καὶ τὸ ἀέτωμα, ἔλαβε μορφήν τριγωνικὴν, ἐνῶ κατὰ πλάτος συνεπτύχθη, περιορισθέντος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μορφῶν (Ἁποστόλων, Ἁγγέλων, Ἱεραρχῶν), αἱ ὁποῖαι εἰς τὸν Ταξιάρχην εἶναι ἐξαιρετικῶς πολλαί. Ἐπίσης ἀφηρέθη τμήμα (δεξιὰ) τοῦ ἀρχιτεκτονήματος καὶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἱεφωνίου. Αἱ ὁμοιώτητες ὁμως μεταξὺ τῶν δύο συνθέσεων εἶναι πλείονες τῶν ἐπουσιωδῶν διαφορῶν. Τὸ ἀρχιτεκτόνημα εἰς ἀμφοτέρας τὰς τοιχογραφίας εἶναι τὸ αὐτὸ, περιοριζόμενον εἰς εὐθύγραμμον κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῖχου, ἐκ τοῦ ὁποίου προεξέχον ἐντόνως τετράγωνοι παραστάδες μετ' ἐπιθήματος. Ἡ δόξα περὶ τὸν Κύριον οὐδόλως παραλλάσσει. Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ δύο ὁμοκέντρων κύκλων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐξωτερικὸς, στενότερος τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἶναι κυανόφαιος, πληρούμενος δι' Ἁγγέλων, ἀποδοθέντων διὰ τῆς τεχνικῆς *camaiieu*. Ὁ Χριστὸς ἔχει εἰς ἀμφοτέρας τὰς παραστάσεις τὴν αὐτὴν στάσιν καὶ κίνησιν, κρατῶν τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας εἰς τὴν πλαγίως προεκτεινομένην ἀριστερὰν χεῖρα. Ὅμοιαν θέσιν καὶ κίνησιν εἰς ἀμφοτέρας τὰς παραστάσεις ἔχουν καὶ οἱ Ἱεράρχαι (ἔξ εἰς τὸν Ταξιάρχην, τέσσαρες εἰς τὸν Ἁγ. Νικόλαον) καὶ ὁ Ἁπόστολος καὶ οἱ Ἁγγελοι. Οἱ τελευταῖοι διαφέρουν μόνον κατὰ

τὸ χρῶμα τοῦ χιτωνίου καὶ τοῦ ἐπενδύτου. Τέλος, καὶ τὸ πρὸ τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου κρηοπήγιον εἰς τὰς λεπτομερείας του εἶναι ὅμοιον. Τὴν αὐτὴν παραλληλίαν παρουσιάζουν καὶ αἱ παραστάσεις τῆς Ἀναλήψεως, τῆς Γεννήσεως, τοῦ Λίθου καὶ τῆς Δεήσεως, ἐνῶ αἱ τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Μεταμορφώσεως διαφέρουν αἰσθητῶς.

Τεχνοτροπικῶς ἐπίσης ὅλαι αἱ τοιχογραφίαι ἔχουν ὁμοιογένειαν καὶ μαρτυροῦν τὴν κοινὴν προέλευσιν αὐτῶν.

Οὐχὶ ἄνευ σημασίας εἶναι ἡ διαπίστωσις πρῶτον τοῦ τόπου τῆς προελεύσεως τοῦ ἡμετέρου ζωγράφου, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται μετὰ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς Κρητικῆς Σχολῆς, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ λησμονῆ καὶ ὄρισμένα εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τῆς Μακεδονικῆς ζωγραφικῆς. Ἀκολουθεῖ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνωνύμων ζωγράφων, οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο ἀπὸ τὰς ἀρχὰς ἤδη τοῦ 16ου αἰῶνος εἰς τὴν Ἄνω Μακεδονίαν¹, πρὶν ἢ ὁ Θεοφάνης ὁ Κρῆς ἱστορήσῃ τὴν Μοῆν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ἀναπασᾶ εἰς τὰ Μετέωρα (1527)², καὶ συνεχίζουσιν καὶ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος³, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου⁴, μεταφέροντες εἰς τοὺς ἀπομακρυσμένους τόπους, ὅπου εἰργάζοντο, τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Ἁγίου Ὅρους.

Ὁ ἡμέτερος τεχνίτης ἀνήκει εἰς τοὺς ζωγράφους αὐτούς. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ Ἄθω, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς στενῆς συγγενείας, ἣτις διαπιστοῦται μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ἁγιο-

¹ Πρβ. τὰς προσωπογραφίας τῶν κητόρων (1505) εἰς τὸν Ἁγιον Νικόλαον τοῦ Μαγαλιεῦ ἐν Καστορίᾳ (Σ. Πελεκανίδου, Καστορία, πίν. 176, 177), τὰς τοιχογραφίας τῆς Μοῆς τῆς Παναγίας τῆς Πορφύρας (1524) εἰς τὴν Πρέσπαν (Σ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, 106 κ.ἑξ.).

² Ἀνδ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα, 96 κ.ἑξ.

³ Παραθέτω μερικὰ μνημεῖα, ἀνήκοντα εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν: Καστορία: Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι [1547] (Ἀν. Ὁρλόγδου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Καστορίας 161 κ.ἑξ. Σ. Πελεκανίδου, Καστορία I, πίν. 189-203, Ἀνδ. Ξυγγοπούλου, ἐνθ' ἄν. 259, 281. Μ. Χατζηδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, (Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως [ἀναμνηστικὸς τόμος τοῦ «L' Hellénisme contemporain»] Ἀθήναι, 1953, 236 κ.ἑξ.), Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος [1552] (Σ. Πελεκανίδου, ἐνθ' ἄν. πίν. 204-216. Ἀν. Ὁρλόγδου, ἐνθ' ἄν. 187 κ.ἑξ. Μ. Χατζηδάκη, ἐνθ' ἄν.). Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου διαφέρουν αἰσθητῶς ὅλων τῶν ἄλλων κατὰ τὸν χωματισμὸν καὶ τὰ ἔντονα φῶτα, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκφεύγουν ἐκ τοῦ κύκλου τῆς κρητικῆς τεχνοτροπίας. Βέροια: Ἁγιος Νικόλαος ὁ Γουρνιαῆς (1571), Ἁγιοὶ Κήρυκος καὶ Ἰουλίτις. Πάλατις: Ἁγιος Δημήτριος [1570] (Μ. Χατζηδάκη, ἐνθ' ἄν. 237. Μ. Ἀνδρόνικος, Μακεδονικὰ I, 1940, 190 κ.ἑξ.). Βελβενδός: Ἁγιος Νικόλαος (1591). Ἀπαντα τὰ ἀναφερόμενα μνημεῖα Βεροίας καὶ τοῦ Βελβενδοῦ εἶναι ἀδημοσίεута.

⁴ Παναγία τοῦ Ἀρχοντος Ἀποστολάκη ἐν Καστορίᾳ [1606] (Ἀν. Ὁρλόγδου, ἐνθ' ἄν. 172. Σ. Πελεκανίδου, ἐνθ' ἄν. 232-243).

ρειτικῶν τῆς ἰδίας περιόδου. Ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων εἰκονογραφικῶν λεπτομερειῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι κοιναὶ εἰς τὰς συνθέσεις (Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, Γέννησις, Ὑπαπαντὴ) ἀμφοτέρων τῶν ομάδων, ἀπόλυτον σχεδὸν ταυτότητα παρουσιάζουν ἢ παραστάσις τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου εἰς τὸν Ταξιάρχην καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Παύλου¹, καθὼς καὶ ἡ Σταύρωσις εἰς τὸν ναῖσκον τῆς Αἰανῆς καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου². Εἰς τὴν δευτέραν περιπτώσιν ὁ Ζαχαρίας ἔνεκα τῆς στενότητος τοῦ χώρου χρησιμοποιεῖ ἐκ τῆς ἀθωνικῆς Σταυρώσεως, καὶ μάλιστα ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον, μόνον τὰ κύρια πρόσωπα, τὰς ομάδας δηλ. ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι κατὰ κάποιον τρόπον ὀρίζονται ἐκ τοῦ κεντρικοῦ καὶ ὀπισθεν αὐτῶν εὐρισκομένου ἀνοικτοφαίου ἀρχιτεκτονήματος.

Τὴν σχέσιν τοῦ ζωγράφου μας πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποδεικνύει ἐπισημνότερον ἢ τεχνολογικῆ ἀπόδοσις ὄλων μὲν τῶν προσώπων, ἰδιαιτέρως ὅμως τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἁγίων. Ὁ Χριστὸς εἰς τὰ ὑπὸ μελέτην ἐκκλησιῖδια, ἐκτὸς μιᾶς περιπτώσεως, τῆς Δεήσεως εἰς τὸν Ταξιάρχην (πίν. 27), ὅπου ὅλη ἡ παράστασις μιμεῖται φορητὴν εἰκόνα, ἀποδίδεται, καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Σταυρονικήτα³, μακρόν, μᾶλλον παχύ, μὲ πλουσίον σχετικῶς γένειον. Οἱ ὀφθαλμοὶ διατηροῦν τὸ ἐκ τῆς τεχνολογίας τῆς Μακεδονικῆς Σχολῆς ἔντονον μέλαν περιγράμμα, τὸ ὁποῖον καμπυλοῦται κατὰ τοὺς δακρυγόνους ἀσκούς. Τὰ φῶτα ἐπὶ τοῦ προσώπου καταλαμβάνουν ὄλην τὴν ὑπὸ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦ γενείου ὀριζομένην ἐπιφάνειαν τῶν παρειῶν, ἄνευ μεσολαβήσεως ἠπιωτέρων τόνων ἢ χρησιμοποίησεως φωτεινῶν ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν ὀφθαλμῶν γραμμῶν διὰ τὸν τονισμόν τῆς πλαστικότητος τῆς σαρκός. Ὅμοιαν ἀπόδοσιν τοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τῆς μονῆς Ἁγίου Παύλου⁴ καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Αἰανῆς, ἐνῶ δὲν γυμνὸν σῶμα (Βάπτισις, Σταύρωσις) ἀποδίδεται μὲν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀθωνικὰ μνημεῖα τοῦ μέσου τοῦ 16ου αἰῶνος, ἀλλὰ τὸ σύνολον εἶναι ἰσχυρότερον, ἢ κίνησις ἐντονωτέρα καὶ ἢ ἀπόδοσις τῶν ἐπὶ μέρος: πλευρῶν, στήθους, κοιλιακῆς χώρας, λίαν γραμμική. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ ἡμέτερος τεχνίτης συνεχίζει ἴσως ἀκουσίως τὴν τεχνολογίαν τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος, χωρὶς ἐν τούτοις ἢ συμπτωματικῆ αὐτῆ ἀναδρομῆ εἰς τὴν Μακεδονικὴν Σχολὴν νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὰ ἀθωνικὰ πρότυπα.

Οἱ δύο τύποι τῆς Θεοτόκου, τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ ὁ Ζαχαρίας

¹ G. Millet, Athos, πίν. 187 κ.εξ.

² G. Millet, Athos, πίν. 162,1.

³ G. Millet, Athos, πίν. 166, 167,1.

⁴ G. Millet, Athos, πίν. 187 κ.εξ.

ἀφ' ἐνός εἰς τὴν Πλατυτέραν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Ἁγίου Νέστορος καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς ὅλας τὰς εὐαγγελικὰς σκηνὰς τοῦ Ταξιάρχου καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, εἶναι ἐπίσης ἰσχυρὰ τεκμήρια, μαρτυροῦντα τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ζωγράφου Ζαχαρίου ἐκ τῆς τέχνης τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἡ Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τοῦ Ἁγίου Νέστορος καὶ ἡ Θεοτόκος—Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ ἡ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς μονῆς Ἁγίου Παύλου ἔχουν ἐντελῶς ὅμοια χαρακτηριστικά. Τὸ πρόσωπον εἰς ἀμφοτέρας τὰς εἰκονίσεις εἶναι ῥοειδές, λεπτότερόν πως εἰς τὸν Ἁγιον Γεώργιον, μὲ ἀδρὰ χαρακτηριστικά, μὲ μεγάλους ὀφθαλμούς, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ ἄνω βλέφαρον φέρουν ἐπαλλήλους καὶ ὁμοιοσχήμους λεπτὰς μαύρας γραμμάς. Μεταξὺ τοῦ ἄνω βλέφαρου καὶ τῆς παχειάς ὀφρύος μεσολαβεῖ ἔντονος σκιά, τὸ δὲ κάτω βλέφαρον ἀποδίδεται διὰ λεπτῆς γραμμῆς. Δὲν λείπει καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ἡ ἡμικυκλικὴ σκιά μετὰ τῶν φώτων διὰ τὴν πλαστικὴν ἀπόδοσιν τοῦ δακρυγόνου ἀσχοῦ. Ἡ ῥις ἀπεδόθη εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ὁμοίως τὰ σαρκώδη χεῖλη τοῦ μικροῦ σχετικῶς στόματος καὶ ἡ ὑπὸ τὰς κάτω σιαγόνας ἔντονος σκιά, ἥτις εἰς τὴν Πλατυτέραν τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετατρέπεται, ἴσως ἐξ ἀδεξιότητος τοῦ τεχνίτου, εἰς ὑπογνάθιον ὄγκον. Τὰ ὄτα τῆς Θεοτόκου ἐξωγραφήθησαν σχηματικῶς εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, τοῦ μαφορίου καὶ τοῦ κεκρυφάλου ἀκολουθοῦντων τὸ σχῆμα αὐτῶν. Ἐπίσης τὸ μαφόριον κατερχόμενον πρὸς τοὺς ὤμους ἀπὸ τὴν μίαν μὲν πλευρὰν πίπτει ἐλευθέρου, δίδον τὴν ἐντύπωσιν τοῦ μαλακοῦ ὑφάσματος, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἑτέραν σχηματίζει γεωμετρικὴν ἀμβλείαν ἐλαφρῶς γωνίαν, ἐξ ἧς ἐκφεύγει ἡ πρώτη πρὸς τὸν ἀντίθετον ὄμον πτυχή. Ὅλαι αἱ πτυχώσεις, βαίνουσαι παραλλήλως, ἔχουν ἔντονον διαγώνιον φορὰν καὶ διὰ λευκῆς καθέτου γραμμῆς ἐνοῦνται ἐνιαχοῦ μεταξὺ των. Ἴσως ἡ παράστασις τοῦ ἐν προτομῇ Χριστοῦ, εὐρισκομένου ἐντὸς κολυμβήθρας εἰς τὰς Πλατυτέρας καὶ τῶν τριῶν ἐξεταζομένων ἐνταῦθα ναυδρίων τῆς Αἰανῆς, δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν παράστασιν τῆς Θεοτόκου ὡς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ ἄθωνικοῦ παρεκκλησίου ἢ τῶν ὁμοίων πρὸς αὐτὴν παραστάσεων¹.

Ὁ ἕτερος τύπος τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου εἶναι κοινὸς εἰς τὰς πολυπροσώπους παραστάσεις τῆς Αἰανῆς καὶ τὰς ἄθωνικὰς τοιχογραφίας τοῦ μέσου τοῦ 16ου αἰῶνος. Τὸ πρόσωπον τοῦ δευτέρου αὐτοῦ τύπου δὲν ἔχει τὴν σχηματικότητα τοῦ πρώτου. Τὸ στόμα εἶναι μικρόν, ἀλλὰ αἱ περὶ αὐτὸ σκιάι μαλακαί. Οἱ ὀφθαλμοὶ ἡρεμώτεροι, διότι λείπει ὁ τονισμὸς τῶν κογχῶν δι' ἐπαλλήλων γραμμῶν. Αἱ ὀφρύες εἶναι σπαθωταί, διαχωριζόμεναι ἀπὸ τὰς ἐλαφρὰς σκιάς τῶν κογχῶν καὶ μὴ ἐμπηγνύμεναι εἰς τὴν ῥίζαν τῆς ῥινός, ὥστε αὕτη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ σηματοποιῖται εἰς δίχαλον.

¹ Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ ο υ, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρῆσας, 24.

Ἡ μαλακότης τῆς ἀποδόσεως τῶν ἐπὶ μέρος διακρίνει ὅλον τὸ πρόσωπον. Γίνεται καὶ ἐνταῦθα χρῆσις τῶν πλατέων φώτων, ἀλλὰ ταῦτα δὲν σκληρύνουν τὴν ἔκφρασιν. Ἡ ἰδία ἀπόδοσις παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς Ἁγγέλους τῆς Εὐλογίας τῶν Δώρων ἢ τοῦ Μελισμοῦ καὶ τῆς Πλατυτέρας. Σκληρότερον ἀπεδόθησαν οἱ μεμονωμένοι Ἄγιοι, πλὴν τινῶν ἑξαιρέσεων (Ἄγ. Θεόδωρος), ὡς ἐτονίσθη, εἰς τὸν Ταξιάρχην, ὅπου ὁ ζωγράφος χρησιμοποιοεῖ τὴν τεχνικὴν τῶν φορητῶν εἰκόνων (πίν. 36).

Τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἡμετέρου ζωγράφου ἐκ τῶν ἀναφερθεισῶν ἀθωνικῶν τοιχογραφιῶν προσεπιμαρτυρεῖ καὶ ὁ τρόπος χρωματισμοῦ τῶν διχρῶμων κύκλων, τῶν περιβαλλόντων τοὺς ἐν προτομῇ Ἁγίους, καὶ ἡ τεχνοτροπία, δι' ἧς ἀπεδόθησαν οὗτοι, ἥτις εἶναι ἡ ἰδία πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 16ου αἰῶνος τῆς Αἰανῆς συμπεραίνεται ὅτι ὁ ζωγράφος Ζαχαρίας, ἄγνωστος μέχρι τοῦ νῦν, ἐξετέλεσε τὴν εἰκονογράφησιν καὶ εἰς τὰ τρία ναῦδρια, ὅτι οὗτος ἦτο μᾶλλον ἀγιορεΐτης ἀγιογράφος, ἐργασθεὶς εἰς τὴν Ἄνω Μακεδονίαν, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων ζωγράφων πιθανώτατα ἀγιορεϊτῶν, οἵτινες ἐκτὸς τῆς Καστορίας ἐργάσθησαν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικάνορος (1514 - ἢ 1534) καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος.

Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ